

İRAN MİTOLOJİSİNDE SU, SU İLE İLGİLİ KUTSALLAR VE TÖRENLER

NİMET YILDIRIM*

ÖZET

Eski İran'da en çok kutsanan öğelerden olan su, Zerdüş inanclarında ikinci kutsaldır. *Bundehişn*'e göre su, tanrının yarattığı yedi önemli maddenin "ikincisi"dir. Göklerden sonra var edilen, yaratılışı elli gün süren ve dünyanın her bölgesinde yer altında bulunan suyun sorumlusu kutsal ölümsüz Hordâd'tır. Eski İranlıların inanışlarına göre; Elburz eteklerinde "Ferâhkert" adında, yerkürenin üçte birini kapladığına inanılan büyük bir deniz bulunmakta, yeryüzündeki bütün sular taşıdıkları kirlerden temizlendikten sonra ona akmaktadır. Tanrısal nitelikler verdikleri ateşe olduğu kadar, suya da saygı duymuş olan eski İran halkları onu kirletmeği de günah saymışlardır. İnançlarında suyu koruma konusunda hassas dinî emirler de her zaman var olagelmiştir. Bütün bunların yanı sıra su, Zerdüş ayinlerinde de sürekli bulundurulması gerekli öğelerden biri olmuştur. İran mitolojisinde "su" son derece önemli öğelerden biridir. En eski dönemlerden günümüze kadar bütün İran inanışlarında su ile ilgili çok sayıda kutsal hep var olagelmiştir. Öte yandan "âb-i hayât: *hayat suyu*"ndan içme düşüncesi, ölümden kurtaracak ilaçlar elde etme amaçlı araştırmalar, en eski dönemlerden beri çeşitli milletlerin tarihleri, kültür ve medeniyetlerinde var olagelmiş ve bu amaçla birtakım tarihî ve efsanevî kahramanlar oluşturulmuştur.

ANAHTAR KELİMELER

Fars Edebiyatı, İran Edebiyatı, İran Mitolojisi, Mitoloji, Mazdeizm, Zerdüş mitolojisi, hayat suyu, ab-i hayat, zerdüş inancında su, su.

WATER IN IRAN MYTHOLOGY, SACRALS ABOUT WATER AND CEREMONIES

ABSTRACT

Water which is among the most blessed elements in Ancient Iran, is the second sacral in Zoroaster belief. According to *Bundehishn*, water is the "second" of seven important elements which are created by God. Holy, immortal Khordad takes care of water which was created after the creation of heavens within fifty days and found underground in every region of the world. According to the belief of Ancient Iranians; there is a huge sea which is called "ferahkert" is believed to be covered one third of the earth in the hillsides of Elburz; and all waters in the earth run into it after they are cleaned from their dirt. The Ancient Iranians viewed water as fire which has celestial qualities, they believed that to contaminate water is sin. There have been many religious measures over conserving water. In addition, water has become one of the most necessary elements in Zoroaster rituals.

"Water" is one of the most important elements in Iranian mythology from primal times to present day there have always been many sacred belief about water in Iran beliefs. On the other hand "âb-i hayât: the idea of drinking from "elixir" and inquiries

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.
Email: yildirim2002@hotmail.com

about finding medicines which would deliver from death, have been in the history, culture and civilization of the many nations from ancient times and for this purpose many historical and legendary heroes have been developed.

KEY WORDS

Persian Literature, Iran Literature, Iran Mythology, Mythology, Mazdeism Zoroaster Mythology, elixir, ab-i hayat, water in the zoroaster belief, water.

Âb : Su

Âb: *su* sözcüğü, *Avestâ*'da; “âpī”, Sanskritçede; “âp”, Pehlevicede; “âp”, “âv”¹, Farsça bazı lehçelerde; “âf”, “âv” ve “ev” şekilleriyle de görülür.² Âb kelimesi, Mazdeist literatürde; “Âbân”, “Âbân Yeşt”, “Âbângân”, “Âbrîzân” gibi kelimelerde de yer alır. Suları koruyan melek de, “Apâmnâpât” adını taşır.³ Yararlı unsurları etkinlikleri oranında kutsayan İranlılar, hayatın temel gerekleri olan bu öğelerin bir özel tanrının korumasında bulunduğu inanırlar. Su da, bu öğeler arasında yer alır ve *Avestâ*'da övülüp kutsanır. Ahura Mazda suyu yarattığında, bütün sular Elburz Dağı'nın güney eteklerinden çıkan, içerisinde her biri ayrı özelliklere sahip bin gölün suyunu bulduran Ferâhkert Denizi'ne doğru akmaya başlar.⁴

Eski İran'da en çok kutsanan öğelerden olan su, Zerdüş inanclarında ikinci kutsaldır. *Bundehişt*'e göre su, tanrının yarattığı yedi önemli maddenin “ikincisi”dir. Göklerden sonra var edilen, yaratılışı elli gün süren ve dünyanın her bölgesinde yeraltında bulunan suyun sorumlusu kutsal ölümsüz Hordâd'tır. Eski İranlıların inanışlarına göre; Elburz eteklerinde “Ferâhkert” adında, yerkürenin üçte birini kapladığına inanılan büyük bir deniz bulunmakta, yeryüzündeki bütün sular taşıdıkları kirlerden temizlendikten sonra ona akmaktadır. Tanrısal nitelikler verdikleri ateşe olduğu kadar, suya da saygı duymuş olan eski İran halkları onu kirletmeği de günah saymışlardır. İnançlarında suyu koruma konusunda hassas dinî emirler de her zaman var olagelmıştır. Bütün bunların yanı sıra su, Zerdüş ayinlerinde de sürekli bulundurulması gerekli öğelerden biri olmuştur.⁵

“Ey yüce Ahura katından olan **su**, Överim seni zevr ile ve iyi düşünce ile.” *Avestâ/Yesnâ*, Hât: 68, 3. “Överim seni ey ateş, Ahura Mazda'nın oğlu ve bütün ateşleri. Överim güzel **suları**, Ahura Mazda'nın yarattığı bütün **suları** ve bitkileri.” *Avestâ/Yesnâ*, Hât; 1, 12.

¹ Affî, Rahîm, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrân Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, Tahran 1374 hş., s. 401; Pûrdâvûd, İbrâhîm, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1380 hş., s. 65; Kezzâzî, Mîr Celaluddîn, *Nâme-yi Bâstân*, Tahran 1381-1382 hş., I, 188; Boyce, M., “âb/water”, *EIr.*, I, 27. Mu'în, *Ferheng*, “âb”, I, 2.

² Tefezzulî, Ahmed, “âb”, *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî/DMBİ*, Tahran 1367 hş. I, 18-19; Dihhudâ, Alî Ekber, *Luğatnâme-yi Dihhudâ*, Tahran 1346 hş., “âb”, II, 8, 14.

³ Oşiderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş., s. 51.

⁴ Affî, *Esâtîr*, s. 401; Boyce, M., “âb/water”, *Encyclopaedia Iranica/EIr.*, New York, I, 27.

⁵ Boyce, M., “âb/water”, *EIr.*, I, 27; Tefezzulî, Ahmed, “âb”, *DMBİ*, I, 18-19.

Sümerlerin eski inanışlarında görüldüğü gibi, en eski dönemlerden beri İranlılarca da su; saygı duyulan, evrenin düzeninde yaratıcı rol oynayan ve tanrısal özellik taşıdığına inanılan bir ögedir. Bu yüzden *Avestâ*'da defalarca suyun kutsallığı ve önemi üzerinde durulur. Başta Herodot olmak üzere Yunan tarihçileri de İranlıların suyu kutsadıklarını ifade ederler: “*İranlılar suya işemezler, tükürmezler ve onda ellerini yıkamazlar. Çünkü suyun her türlü pislikten uzak kalması gerekir.*” Yine İranlılar, bazı törenlerde su için kurbanlar kesip fide verirler. Tarihî rivayetlerde; İranlıların MÖ. II. yüzyılda su meleği için bir nehir kıyısı ya da çeşme kenarında bir çukur kazarak yanında kurban kestiklerinden söz edilir. Suya saygı göstergesi bu törenler, V. ve VI. yüzyıllara kadar süregelmiştir.⁶

İsfend ayının “hûr” adıyla bilinen “on birinci günü”, eski İran’da yılda altı kez düzenlenen “gâhenbâr” adlı kutlama törenlerinden ikincisinin ilk gününe rastlar. Allah, suyu bu günde yaratmıştır. Yılın sekizinci ayı ve ayın onuncu günü, “Âbân” adını taşır.⁷ İki su meleğinden birinin adı; “Apâmnapât”, diğerrinin adı da, “Anahita”dır. Âbân Yeşt’te onun ululuğundan söz edilir. Dişil olduğundan dolayı adı, bazı metinlerde “bânû: hanım” kelimesiyle birlikte de anılır.⁸

Su, sadece eski İran’da efsanevî bir anlam ifade etmez. Klasik medeniyetlerin tamamında suyun önemi birtakım gizemli ve olağanüstü özellikleriyle birlikte her zaman var olagelmiştir. Babil kalıntılarında elde edilen birtakım belgelerde; “*Çok eski devirlerde evrenin yoğun bir su kütleli halinde bulunduğu, zamanla tanrıların birbiri ardından var olmaya başladıkları, akıl ve bilgeliğin gereği önemli icatlara imza atıp yaratıcılıklar sergiledikleri ve sonunda en güçlü tanrının yeryüzünü yarattığı, ardından onun emriyle yeryüzünde şiddetli bir tufan koptuğu, karaların suların ayrıldığı, işlerin yoluna girdiği, yer ve gök suları arasında sınırların belirlendiği*” söylenir.⁹

Yaratılış ve doğuşun sudan oluşu; Mısır, Hint, İran, Asur, Babil ve Yunan milletlerinin evren mitolojilerinin temellerini oluşturur. Adı geçen milletlerin çoğunun mitlerinde ilk yaratılışta, ilk var edilenlerin okyanuslar olduğuna inanılır. *Rig Veda*’ya göre; “*Başlangıçta her taraf karanlıklar içerisindeydi. Hiçbir şey aydınlık değildir ve görülmez. Her taraf sularla kaplıdır.*” *Bundehişt*’de; “*ilk yaratılan objenin gözyaşı olduğu*”, “*her şeyin de sudan yaratıldığı*” ifade edilir. *Rivâyet-i Pehlevî*’ye göre; “*her şey gözyaşından var edilmiştir*”.¹⁰

⁶ Yâhakkî, Muhammed Ca’fer, *Ferheng-i Esâtîr ve İşârât-i Dâstânî der Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1375 hş., s. 25; Affî, *Esâtîr*, s. 402; Boyce, M., “âb/water”, *Elr.*, I, 27.

⁷ Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsârü’l-bâkiye ‘ani’l-kurûni’l-hâliye* (nşr. Eduard Sachau), Leipzig 1923, s. 226; Mu’in, *Ferheng*, “gâhenbâr”, III, 3191.

⁸ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 25.

⁹ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 25.

¹⁰ Zumurrudî, Humeyrâ, *Nakd-i Tatbîkî-yi Edyân ve Esâtîr Der Şâhnâme-yi Firdevsî, Hamse-*

Yaratılıştta suyun etkisi, Hint efsanelerinde de dikkat çekici bir şekilde yer alır. *Ramayana* kahramanlık hikâyesine göre; eski dünyanın her tarafı suyla kaplıdır. Yeryüzü, suyun üzerinde yaratılmıştır. Kendi varlığını kendisi sürdüren Brahma dışındaki tanrıların tamamı suda meydana gelmişlerdir. Brahma bir şekilde ortaya çıkmış ve yeryüzünü suyun derinliklerinden çıkartarak dünyayı yaratmış, sonra da kutsalları olan çocuklarını dünyaya getirmiştir. Güçlü Hint tanrılarında Vişno'nun da sudan meydana geldiği ve bu gerekçeyle de “*suda hareket eden*” anlamındaki “Narayana” kelimesiyle anıldığı belirtilir.¹¹

Eski Hint halklarından birinin suya taptığını aktaran rivayetlerde; “*suda bir melek bulunduğu, suyun bütün bitkiler ve canlıların, hemen her şeyin aslını, hayatı temelini oluşturduğu*” belirtilir. Eski Hint geleneklerinde; suyu kutsayan birtakım törenler düzenlenir, ona verilen değer gösterilir. Sâmî kökenli rivayetlerde, suyun rolü oldukça önemlidir. Tanrı, sular arasında bir felek yaratmış ve bununla suları; feleğin üstündeki ve altındaki sular olmak üzere ikiye ayırmıştır. Daha sonra gökyüzünün altında kalan suların bir tek yerde toplanmasını ve kara parçasının ortaya çıkmasını emretmiş, böylece yeryüzü meydana gelmiş, suların bir araya toplanarak oluşturdukları büyük kütlede de “deniz” adı verilmiştir.¹² İslâm sonrası Fars kültüründe de su en önemli öğeler arasında yer alır. *Kur'an*'da su, “*her şeyin kaynağı*”dır ve “*bütün canlılar sudan yaratılmıştır.*”

“İnkâr edenler, göklerle yer bitişik halde iken bizim onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?” Enbiyâ (21), 30. “Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üstünde sürünür, kimi iki ayağı üstünde yürür, kimi dört ayağı üstünde yürür...” Nûr (24), 45.

İslâmî kaynaklarda; Allah'ın “Levh-i Mahfûz”, “arş” ve “kürsü”yü var ettikten sonra bütün evreni sudan yarattığı ifade edilir. Dünyayı yarattığında heybetli bir bakışıyla sular kaynamış ve suların ortasından bir duman yükselmiş, o dumandan gökler yaratılmıştır. Kıyamet gününde her şey yıkılıp yok edildiğinde de, yine gökler dumana dönüşecektir.¹³

“Sonra buhar/duman halindeki göğe yöneldi de, ona ve yerküreye şöyle seslendi: “İsteyerek veya istemeyerek gelin!” Onlar şöyle dediler: “İsteyerek geldik!” Fussilet (41), 11. “O'nun arşı da su üzerinde idi. Böyle yapması, iş ve davranış yönünden hanginizin daha güzel olduğunu belirlemek için sizi denemeye yöneliktir.” Hûd (11), 7.

Su, en eski devirlerden günümüze dek bütün milletlerin inanışlarında dikkat çekici önemini hep korumuştur. Moğollar ihtiyaç duyduklarında birkaç taşı suya atarak “Jadamishi” adı verdikleri bir tür büyü yaparlardı. İnanışa göre; bu taşların içine konulduğu suda yıkanmaları durumunda yaz ortası da olsa, soğuk, kar, buhar ve yağmur şiddetle bastırır ve bunlarla düşmanlarını yenilgiye uğrattırlardı. Halk inanışlarında günümüzde de benzeri efsaneler görülmür. Örneğin; nikah masasına, içi su dolu bir kase konulur. Nikah

yi *Nizâmî ve Mantıku't-tayr*, Tahran 1382 hş., s. 131.

¹¹ Yâhâkkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 26.

¹² Yâhâkkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 26.

¹³ Yâhâkkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 26.

töreninden sonra o su gelinin başına dökülür. Çatının dört tarafından alınan su, bir yumurta kabuğuna konularak kadınlara içirilirse hamile kalırlar. Su ile tuz, “Fatıma’nın mihiri” olarak bilinir ve bu yüzden kirletilmemesi gereken nesnelere arasında yer alırlar. Bu inanış, eski İran rivayetlerini de önemli ölçüde yansıtmaktadır.¹⁴

Mes’ûdî (ö. 346/957), *Murûcu’z-zeheb*’te; eskilerin rivayetlerine dayanarak yaratılış efsanesini anlatırken; “*başlangıçta her şeyin sudan yaratıldığı, gökler, yerler ve arşın hep sudan var edildiği*” inancını aktarır bu inanışın; suyu maddelerin maddesi, temel madde ve üretken unsur olarak kabul eden bazı eski Yunan filozoflarının görüşlerine yakınlığı ve benzerlikleri bulunduğunu söyler. Nizâmî-yi Gencevî, *İskendernâme*’sinde; İskender’in yedi hekimle birlikte yaptığı toplantıda, aynı zamanda İskender’in danışmanı da olan hekim Valens’in ilk yaratılış konusundaki görüşlerini şöyle aktarır:

Şöyle dedi bana, bilge ve dürüst;
“Yoktu önceden sudan başka bir cevher.”

Nizâmî-yi Gencevî

Nâsır-i Husrev (ö. 481/1088) de, dizelerinde suyun hayat verici etkisini “*can veren bir melek*” ve “*hayat kaynağı bir nesne*” nitelemesiyle ifade eder. Bir şiirinde de; evrenin yaratılışı konusunda şu duygularını dile getirir:

Temeli bu evrenin, felek ve yedi gezegen,
Yaratıldı sırasıyla bu dört cevherden:
Aydınlık sudan, karanlık topraktan, ateşten ve rüzgardan,
Dört cevher ve her biri diğerinin zıddı.

Nâsır-i Husrev

Su, toprak, rüzgar ve ateşten oluşan dört temel madde, Müslüman filozoflara göre, “*dört asıl*”, “*dört unsur*” diye bilinen “*dört öge*”yi oluşturur. Eskilerin inanışlarına göre de; evrenin bütün varlıkları dört unsurdan meydana gelmiştir.¹⁵

Âb; “deniz, göl, ırmak, çay, çeşme, ihtişam, tazelik, serinlik, yüzsuğu, onur, haysiyet, şeref, tarz, tavır, gidişat, parlaklık, güzellik, aydınlık, makam, meni, gözyaşı, güzel koku ve gül suyu” gibi anlamlarda da mecazî olarak kullanılır.¹⁶

Âb, bazı kelimelerle mazmûnlar da oluşturur: “âb âsâ: *temiz, arı*”, “âb-i âb: *Allah’ın zâtı*”, “âb-i ahmer: *kırmızı şarap*”, “âb-i âsuman: *yağmur*”, “âb-i âteşbâr: *yok eden*”, “âb-i âteşefrûz: *şarap*”, “âb-i âteşhû(y): *kaynayan su, şarap*”, “âb-i âteşhiyâl: *şarap*”, âb-i “âteşreng: *kırmızı şarap*”, “âb-i âteşzede: *gözyaşı*”, “âb-i âteşşerâr: *şarap*”, “âb-i âteşgûn: *şarap*”, “âb-i âteşnişan: *şarap*”, “âb-i âteşnumây: *şarap*”, “âb-i âteşfâm: *yakut renkli şarap*”, “âb-i

¹⁴ Yâhâkkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 26.

¹⁵ Yâhâkkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 26.

¹⁶ *Ânendrac*, “âb”, I, 2-3; *Luğatnâme*, “âb”, II, 8-14; Şükun, Ziya, *Ferheng-i Ziyâ*, İstanbul 1984, “âb”, I, 1-2; Afifî, *Ferhengnâme*, “âb”, I, 1-2; Enverî, *Sohen*, “âb”, I, 1-2.

âteşin: *gözyaşı*”, “âb-i âzerâsâ: *kırmızı şarap*”, “âb-i âzergûn: *kırmızı şarap*...¹⁷

Su, akıcılık özelliğiyle “*hayat*”a, kesintisizlik özelliğiyle “*sevgilinin saçı*”na benzetilir. Yüzünü yerden kaldırmadığı için “alçak gönüllülük” sembolüdür. Aşğın, aşk ile yanan gönlünü söndürmek için durmadan akar. Ancak o ateşin söndüğü olmaz. Susuzluğu ayna gibi algılanır. Yerinde duramaz. Her zaman kararsız ve heyecanlıdır. Susuzluğu giderici özelliğiyle “vuslat”ı simgeler. Kılıç ve hançerle kullanıldığında “*demire su verilerek çeliğe dönüştürülmesi*” olayından yola çıkılır, bu ilgiyle “âb-i tığ” ya da “tığ-i âbdâr” tamlamaları kurar. Tasavvufta, çeşitli kullanımlarının yanı sıra insanın yapısını teşkil ettiğine inanılan dört unsurdan biri olarak da söz konusu edilir.¹⁸

Çin mitolojisinde su, ebedilik ve Buda arasındaki son derece yakınlık dikkat çeker. Mitraizm’de suyun şekillenmiş görünümü olan Soma, hayat ve ölümsüzlük tanrısı olarak bilinir. *Bundehişn*’de; ölümsüzlük çeşmesi adıyla bir pınardan söz edilir. Söz konusu pınarın suyu yaşlılığı önler, suyundan içen ya da içerisine girip yıkanan yaşlılar on beş yaşında gençler olur ve ölümsüzleşirler. Çin mitolojisinde; kutsal Konlon Dağı’nın dibinden çıkan Sarı Irmak ve dört ayrı ırmağın sularından içen sonsuz hayat kazanır. Dinler tarihinde su, hayatı yenileyen ve sürekli canlandıran bir öge olarak kabul edilir. Suda yıkanma; hayatı yenileme, yeniden doğuş, insanın günahlarından arınmasını ve ilk yaratılışını, dünyaya gelişi anındaki temizliğine kavuşmasını simgeler. Mitraist inanışta ve Hıristiyanlıkta vaftiz geleneği suyun bu özelliklerinden kaynaklanır. Gerçekte de; yeniden dirilişi, yenilenmeği, tanrısal özelliklere, dolayısıyla tanrıya yaklaşmayı sembolize eder. Zerdüş inanişinde da, kutsal bir içecek olan “hûm” içmek hayatı gerçek varlığa ve sonsuzluğa eriştirmektedir. Fars edebî metinlerinde bu inanişin yoğun yansımaları dikkat çeker.¹⁹

Seyret bu ulu feleği,

Dolu; toprak, hava, su ve ateşle.

Nâsır-i Husrev

Arşı suyun üzerine o yükledi.

Dünyalılardan hayatını rüzgara o yükledi.

Ferîduddîn-i Attâr

Yok parıltısı ayın, senin terlemiş yanağının yanında,

Güneşin parıltısı varsa da o kadar **canlı** değil.

Nizâmî-yi Gencevî

Vermezler İskender’e bir damla su,

Ne güçle, ne parayla olmaz bu iş.

Hâfız-i Şîrâzî

¹⁷ Affî, Rahîm, *Ferhengnâme-yi Şi’ri*, Tahran 1372 hş., I, 2-4.

¹⁸ Pala, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 11.

¹⁹ Zumurrudî, *Edyân ve Esâtîr*, s. 133-134.

İran mitolojisinde Su ile ilgili Kutsallar ve Törenler***Âbân***

Âbân, İran takvimine göre; yılın 8. ayı, aynı zamanda sonbahar mevsiminin 2. ayının adı. Eski İran takviminde her ayın 10. gününün adı olan Âbân, Farsça “âb” kelimesinin çoğulu olarak “*sular*” anlamındadır.²⁰ Söz konusu ayın bu isimle adlandırılması eski İran’da suyun kutsallığı, suların sorumluluğunda bulunduğu inanan tanrı Nâhîd’in (sular tanrıçası Anahita) etkinliğinden kaynaklanmaktadır. Bu ay adı da, diğerlerinde olduğu gibi Zerdüşî kültürüyle alakalı olarak muhtemelen Ahâmenişler döneminden (MÖ. V. yüzyıl) itibaren kullanılmaya başlanan, Eşkânîler zamanında yaygınlaşan (MÖ. I. yüzyıl) takvimlerden alınmadır.²¹

“Ahura Mazda’nın yarattığı, Asha’nın yolunu izleyenlerin iyi **Âbân**’ını överim. Asha’nın yolunu izleyenlerin Aredvisur Anahita’sını överim. Ahura Mazda’nın yarattığı bütün suları överim.” Avestâ/Horde Avestâ, “Sî Rûze-yi Bozorg”, 10.

Pehlevice “Âpân” şekliyle Âbân; “*bütün suların fizik ötesi alemdeki adı*”, “*Anahita’nın adı veya sıfatı*”dır. Bazı Pehlevice metinlerde “Borzîzed” adıyla da geçer. “Apâmnâpât” ya da “nâpâtapâm” ile aynı olduğu söylenir.²² Klasik Fars kültüründe “*su meleğinin adı*” olarak da bilinir. Eski İran’da her yılın 8. ayı ile her ayın 10. gününün bu meleğın sorumluluğuna verilmiş olduğuna inanılır.²³ Kelimenin sonundaki “-ân” çoğul ekidir. Ancak bugün bu kullanımını kaybetmiştir. Âbân, klasik dilde “âb” sözcüğünün çoğulu olarak kullanılmasına rağmen modern dilde tekil anlamı ifade eder.²⁴

Âbân, aynı zamanda “*demir elementinden sorumlu meleğın adı*”dır. “Âbân ayı” ve “Âbân günü”nde yapılan her şey onun sorumluluğundadır. Bu ayda Âbân günü, diğer aylardaki onuncu günler gibi bayram kabul edilir.²⁵

Avestâ’nın önemli yeşlerinden 5. Yeş, “Âbân Yeş” adını taşır. “30 kerde” ve “133 bend”ten oluşan Âbân Yeş, iki temel konuya yer verir. Bunlardan “Âbânniyâyîş” adıyla bilinen birinci kısım; sular tanrıçası Anahita ve övgüsünü, diğer kısım ise; Anahita için farklı amaçlar ve değişik zamanlarda kurban sunan krallar ve önde gelen kişileri konu alır.²⁶ *Bundehişn*

²⁰ Oşiderî, *Dânişnâme*, s. 52; Boyce, M., “Aban”, *Elr.*, I, 58; Tefezzulî, Ahmed, “Âbân”, *DMBİ*, I, 29; *Luğatnâme*, “Âbân”, II, 18; Mu’in, Muhammed, *Ferheng-i Fârsi*, Tahran 1375 hş., “Âbân”, I, 7; V, 3-4; Enverî, Hasan, *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*, Tahran 1381 hş., “Âbân”, I, 17.

²¹ Bîrûnî, *el-Âsâru’l-bâkiye*, s. 224; Mes’ûdî, *et-Tenbih ve’l-işrâf* (w), s. 134; Oşiderî, *Dânişnâme*, s. 52; Boyce, M., “Aban”, *Elr.*, I, 58-59; Tefezzulî, Ahmed, “Âbân”, *DMBİ*, I, 29; *Luğatnâme*, “Âbân”, II, 18; Enverî, *Sohen*, “Âbân”, I, 17.

²² Dusthâh, Celil, *Avestâ*, Tahran 1381 hş./Horde *Avestâ*, II, 630, 893.

²³ Dusthâh, *Avestâ*, II, 893; Boyce, M., “âbân”, *Elr.*, I, 58; Mu’in, *Ferheng*, “Âbân”, I, 7.

²⁴ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 27; Tefezzulî, Ahmed, “âb”, *DMBİ*, I, 29.

²⁵ Oşiderî, *Dânişnâme*, s. 52; *Luğatnâme*, “Âbân”, II, 18.

²⁶ *Avestâ*/Yeşthâ, Âbân Yeş, s. 297-322; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 27; Afifî, *Esâtîr*, s. 402; Tefezzulî, Ahmed, “âb”, *DMBİ*, I, 29.

sözlüğünde Âbân, bir imşâspend: *kutsal ölümsüz*'dür. Aynı şekilde "âbânferre: *suların gücüne egemen*" anlamında Nâhîd'in lakabıdır. Âbân ya da Nâhîd, fantastik dünyanın su ve Nilüfer gibi iki önemli simgesiyle yakından ilişkilidir.²⁷

Murûcu'z-zeheb'te; Pişdâdiler şehzadelerinden birinin "Âbân" adlı olduğu ifade edilir. Âbân ayının "Âbânruz" olarak bilinen günü eski İran'da törenlerle kutlanır ve bu törenlere "Âbângâh" adı verilirdi. Fars şiiri ve nesrinde Âbân, hem "*her ayın 10. günü*"nü ifade eden eski anlamında, hem de günümüzdeki anlamıyla, yani "*her yılın 8. ayı*" anlamında kullanılır. Bu günde sultanlar, emirler ve büyüklerden yardım istemek uğurlu sayılır.²⁸ Bu günde İran padişahı Zû, Efrâsyâb'ı yenilgiye uğratmış ve topraklarından sürerek çıkartmıştır. Yine bu gün beş ya da yedi yıl süren bunaltıcı kıtlık sonrası bereket kaynağı yağmurlar yağmıştır.²⁹ Soğuk kış mevsiminin başlangıcı olan Âbân ayında şarap içme geleneği de yaygındır. Su ve onun; bulut, yağmur, kar, deniz ve çığ gibi değişik şekillerdeki görünümü Fars edebiyatında çok geniş boyutlarda şairlerin dikkatlerini çekmiş, Fars şiiri mazmûnlarına farklı ve yeni renkler getirmiştir.

"Ve Efrâsyâb'ı yenilgiye uğrattıkları o gün... Acem, o zulüm ve işkenceden kurtuldu. O ay **Âbân** ayı ve o gün **Âbân** günüydü."

Ebû Alî-yi Bel'amî

Getir üzümün suyunu, **Âbân** ayıdır,

Uzak artık yazın eli, yeryüzünden.

Menûçehrî-yi Dâmgânî

Âbân ayı ve **Âbân** günüdür;

Neşelendir canı, üzümün suyuyla.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân

Kesti ya ırmağın suyunu **Âbân** ayı,

Olmalı şimdi elimizde üzümün suyu.

Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân

Zenginleşti, mutlu oldu, gençleşti adaletiyle Ferverdîn'in,

Yoksullaşıp mutsuz kalsa da, yaşlanmış olsa da **Âbân**'in sitemiyle.

Emîr Muizzî

Sımsıcak kanım, su gibi, Mordâd'ta,

Soğuk nefesim, rüzgar gibi, **Âbân**'da.

Senâî-yi Ğaznevî

Âbângân

İran geleneklerinde ay ve gün adının aynı olması durumunda o gün, bayram olarak kutlanır. Bu gelenekten hareketle eski İran'da Âbân ayının 10. günü olan (4 Âbân) Âbân gününde düzenlenen törenlerin adı olan "Âbângân"

²⁷ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 28; Afîfî, *Esâtîr*, s. 403.

²⁸ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 28; Pûrdâvûd, *Ferheng-i İrân-i Bâstân*, s. 66; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 52; *Ânendrâc*, "Âbân", I, 6; *Luğatnâme*, "Âbân", II, 18.

²⁹ Tefezzüfî, Ahmed, "âb", *DMBİ*, I, 29; *Luğatnâme*, "Âbân", II, 18.

ya da “Âbângâh” Âbân ayının 10. günü için kullanılır.³⁰ Yani; “*Âbân ayının Âbân günü*”. Pehlevicede “Âpāngān” diye bilinir. Bu günde; Tâhmâsb’ın oğlu Zû, Efrâsyâb ile savaşarak onu yenilgiye uğratmış, ülkesinden kovup kendisi tahta çıkmıştır. Yine bu günde Zû, insanları kanallar kazarak ırmaklar akıtmaları için çalıştırmış, kendisi de onlara yol göstermiştir.³¹ Âbângâh, aynı zamanda sulardan sorumlu meleğin de adıdır.³²

Bu günde Dahhâk, Ferîdûn’un eline esir düşmüş, padişahlığı sona ermiş, bundan sonra Ferîdûn’un hükümdar olduğu haberi bütün ülkelere (heft iklîm: *yedi ülke*’ye) yayılmış, insanlar yeniden evlerine ve ailelerine dönmüşlerdir. Bu yüzden Persler bu günü bayram olarak kutlarlar.³³ Söz konusu gün yağmur yağarsa, erkeklerin günüdür. Gidip suya girerler. Yağmur yağmadığında bu gün kadınlara özgüdür. Suya girer ve bu eylemlerini kutsarlar.³⁴

Bu günün büyüklüğü ve Fars mitolojisindeki yeri hakkında aktarılan rivayetlerden biri de şudur: İran’da yedi yıl ard arda hiç yağmur yağmayınca her tarafta kıtlık olmuş, kuraklık ve kıtlıktan dolayı çok sayıda insan ölmüş, bir kısım insanlar da doğup büyüdükleri köy, şehir ve ülkelerini terk ederek başka yerlere gitmek zorunda kalmışlar, sonunda “Âbângân” adı verilen bu günde yağmur yağmaya başlamış ve insanlar eski topraklarına geri dönmüşlerdir. Bu yüzden Pers geleneklerinde bu günün özel bir önemi ve anlamı vardır. Onu bayram olarak kutsar ve kutlarlar. Bu günde, Tanrıdan, büyüklerden, sultanlar ve krallardan yardım istemek uğurlu sayılır.³⁵ Bu törenlerde Persler, özellikle de kadınlar ırmak ya da deniz kıyılarına giderek sulardan sorumlu tanrıya dua ve yakarışlarda bulunurlar. Âbângân, İranlıların büyük tanrıçalarından olan, akarsular, göller, ırmaklar, denizler ve çeşme sularından sorumlu Anahita’ya özgü bir gündür.³⁶ *Avestâ*’nın 5. Yeşt’i “Âbân Yeşt” adını taşır.

Âbânnâf

“*Kaynak*”, “*sudan doğan*” ve “*göbek*” anlamlarındaki Âbânnâf, *Avestâ*’da; “Apāmnâpāt”, Pehlevicede; “Borz”, “Borzîzed” ve “Âbânnâf” şekillerinde geçer. İnanişâ göre; ülkelerin sularını dağıtmakla görevli bir tanrıdır. *Avestâ*’nın su meleğini konu alan bölümlerinde bu tanrıdan da söz edilir. Ferverdîn Yeşt’te; Apāmnâpāt’ın Zerdüş’t öncesi dönemlerde Âryâlar

³⁰ Mes’ûdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Huseyn, *Murûcu’z-zehab* (w), s. 248; Dûsthâh, *Avestâ*, II, 893.

³¹ Bîrûnî, *el-Âsâru’l-bâkiye*, s. 224; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 28; Boyce, M., “âbân mâh”, *Elr.*, I, 59; Tefezzulî, Ahmed, “Âb”, *DMBİ*, I, 29; *Luğatnâme*, “Âbângâh”, II, 18.

³² Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 52; *Ânendrâc*, “âbângâh”, I, 6.

³³ Gerdîzî, Ebu Sâ’îd Abdulhay, *Zeynu’l-ahbâr* (nşr. Abdulhayy-i Habîbî), Tahran 1363 hş., s. 520-521; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 28; Boyce, M., “âbân mâh”, *Elr.*, I, 59-60; Tefezzulî, Ahmed, “Âb”, *DMBİ*, I, 29.

³⁴ Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 52; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 28; Tefezzulî, Ahmed, “Âb”, *DMBİ*, I/29; *Ânendrâc*, “âbângâh”, I, 6; *Luğatnâme*, “âbângâh”, II, 18.

³⁵ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 28.

³⁶ Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 52.

arasında bilinen ünlü bir tanrı olduğu ve kutsandığı belirtilir. *Veda* ilahilerinde; “*Apāmnāpāt*’ın gökyüzünün derinliklerinden, bulutların içerisinden doğduğu ve orada beslenip büyütüldüğü” ifade edilir. Temiz ve berrak bulutlar, saf ve arı sular onu bir anne gibi besleyip büyütmüşlerdir.³⁷

Âbânniyâyiş

“Niyâyiş-i pencâne: *beşli yalvarış*” olarak bilinen niyâyişlerden biridir. Anahita’nın övgüsünü konu alır. Anahita dünyadaki suların manevî kaynağıdır. Âbân Yeşt’in ilk yedi bendi “âbânniyâyiş” olarak da bilinen “Aredvisur Niyâyiş”tir. Bunlar, su kenarları ve ırmak kıyılarında Âbânruz’da her zaman okunur. Özellikle Âbân günü ırmak ya da deniz kenarlarında Âbânniyâyiş okunmasının sevap olduğuna inanılır. Persler bu gibi günlerde ırmak ya da deniz kenarlarında tanrıya dua ve yakarışlarda bulunurlar.³⁸

Âbân Yeşt

Avestâ’nın, “Yeşler” bölümündeki 21 Yeşt’ten biridir. Tanrıça Anahita’nın övgüsünü konu almakta, “30 kerde” ve “133 bend”ten oluşmaktadır. Tamamını iki bölümde değerlendirilir. Birinci bölümü; Anahita’nın övgüsünü, ikinci bölümü ise; onu övenleri konu almaktadır. Bu bölüm, her biri Nâhîd’e övgülerde bulunmuş sultanlara yer vermekte olduğundan bu Yeşt’in tarihî kısmı olarak nitelenir.³⁹

Âb-i Hayât

Âb-i Hayât: *hayat suyu*. Karanlık ülkesinde bulunduğu ve içenlere ya da yıkananlara ölümsüzlük özelliği kazandırdığına inanılan efsanevî su. İskender bu sudan içmek için uzun ve zorlu yolculuklara çıkmış, ancak amacına ulaşamamıştır. Hızır, içeni sonsuz bir hayata kavuşturduğuna inanılan bu suyu bulmuş, içmiş ve ölümsüzlüğe erişmiştir.⁴⁰ Arapça, Farsça ve Türkçe çeşitli kaynaklar ve edebî eserlerde; “aynu’l-hayat”, “nehru’l-hayât”, “mâ’u’l-hayât”; “âb-i bekâ”, “âb-i câvidânî”, “âb-i câvidâneği”, “âb-i cevânî”, “âb-i zindeği”, “âb-i zindegânî”, “Âb-i Hızır”, “Âb-i İskender”, “çeşme-yi hayât”, “çeşme-yi hayvân”, “çeşme-yi zindegânî”, “çeşme-yi zindeği”, “Çeşme-yi Hızır”, “çeşme-yi hemîşe cevânî”, “direht-i zindeği”, “nûşdârû”, “nûşe-yi enûşegî”; “hayat kaynağı”, “hayat çeşmesi”, “bengisu”, “dirilik suyu” vb. çeşitli isimlerle anılan bu efsanevî su, aslında hemen hemen bütün dünya mitolojilerinde yer alan bir kavramdır. İnsanın dünyaya adım atışından itibaren hemen her toplumda hayatın kısalığı, şiddetli yaşama arzusu, onu her zaman sonsuz bir hayat arama düşüncesine sürüklemiştir. Bu düşünce çeşitli toplumlarda birtakım mitolojik ürünler ortaya çıkarmış,

³⁷ Affî, *Esâtîr*, s. 403.

³⁸ Oşiderî, *Dânişnâme*, s. 52.

³⁹ Dûsthâh, *Avestâ*, I, 297-322.

⁴⁰ Zemânî, Kerîm, *Şerh-i Câmi-i Mesnevî-yi Ma’nevî*, Tahran 1382 hş., I, 216; Rezmcû, Huseyn, *Kalemrov-i Edebiyyât-i Hamâsi-yi İrân*, Tahran 1381 hş., II, 343; Şemîsâ, Sîrûs, *Ferheng-i İşârât-i Edebiyyât-i Farsî*, Tahran 1375 hş., I, 28; Pala, *Divan Şiiri Sözlüğü*, 12; Berzger Hâlikî, Muhammed Rızâ, *Şâh-i Nebât-i Hâfiz*, Tahran 1382 hş., s. 1089; Poonawala, I. K., “âb/water”, *EI*, I, 28; *Luğatnâme*, “âb-i hayât”, II, 20; Mu’in, *Ferheng*, “âb-i hayât”, V, 4.

insanların ebedî bir hayat aramak için verdikleri mücadeleleri anlatan özgün destanlar kaleme alınmış, gerçekte olmasa da hayal dünyasında sonsuz bir hayatı canlandırma yoluna gidilmiştir. Tarih ve rivayetlerin tanıklığıyla İran kültür ve edebiyatında da bu düşünce değişik şekillerde günümüze dek aktarıla gelmiştir.⁴¹

Bu bulunması zor, son derece değerli maddeyi elde edebilmek için insanoğlu tarihin en eski devirlerinden beri uzun seferlere çıkmıştır. Karanlıklar ülkesine, bilinmeyen coğrafyalara, uçsuz bucaksız bölgelere, kutsallar diyarına, ölümler yurduna, tanrılar şehrine yapılan, çoğu zaman amacına ulaşamayan zorlu ve son derece sıkıntılı seyahatlerde bulunmuş kişiliklerin serüvenleri de gizemli bir dille aktarıla gelmiştir.⁴² Ortaçağda bütün Avrupa’da batı dillerinde “Fountain of youth/La fontaine de Jovent/Jouvence: *gençlik suyu*” olarak bilinen hayat suyu düşüncesi yeni bir dünyanın keşfedilmesi amacıyla daha da önem kazanmıştır. İspanyolalı ünlü kaşif Ponce de Leon (1460-1521) Florida eyaletini keşfetmesiyle birlikte burada bulunan ve şifa dağıtan çeşmeler hakkındaki tartışmalar çerçevesinde o bölgede gençlik kazandıracak çeşmeyi aramaya başlamıştır.⁴³

Hayat suyundan içme düşüncesi, ölümden kurtaracak ilaçlar elde etme amaçlı araştırmalar, en eski dönemlerden beri çeşitli milletlerin tarihleri, kültür ve medeniyetlerinde var olagelmiş ve bu amaçla birtakım tarihî ve efsanevî kahramanlar oluşturulmuştur. Aynı zamanda çeşitli milletler arasında bu kahramanlar ve kahramanlık hikâyelerinin diğer kültürel değerlerle birlikte dolaşmasıyla kültürel iletişim de sağlanmış, dolayısıyla birbirinden farklı milletlerin edebiyatları, kültür ve medeniyetlerinde bu konuda benzeşmeler de ortaya çıkmıştır.⁴⁴

Klasik dönemlerde hayat suyunu temel alan ve Batı Asya’da yaygın eski Babil kahramanı Gılgamış’la aynı adı taşıyan “Gılgamış Destanı”⁴⁵ ve

41 Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 29; Kubâdiyânî, R.-Âteşîncân, T., “âb-i hayât”, *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (ed. Hasan-i Enûşe), Tahran 1375 hş., I, 1; Ocak, Ahmet Yaşar, “âb-i hayât”, *DİA*, I, 1; Poonawala, I. K., “âb/water”, *ELr.*, I, 28; DMBİ, “âb-i hayât”, *DMBİ*, I, 36; *Anendrâc*, “âb-i hayât”, “âb-i zindegânî” “âb-i zindegî”, I, 13, 22; *Luğatnâme*, “âb-i hayât”, “âb-i zindegânî”, “âb-i zindegî”, II, 20, 26.

42 Serkârâtî, Behmen, “Efsâne-yi Âb-i Hayât Der İskendernâme-yi Nizâmî ve Rivâyât-i Diğer-i Dâstân-i İskender”, *Mecm’ua-yi Makâlât-i Kongre-yi beynu’l-milelî-yi Nohomîn Sede-yi Tevellud-i Hekîm Nizâmî-yi Gencevî*, Tahran 1372 hş., II, 227.

43 DMBİ, “âb-i hayât”, *DMBİ*, I, 36; <http://www.factmonster.com> (*The Columbia Electronic Encyclopedia*).

44 *DMBİ*, “âb-i hayât”, *DMBİ*, I, 36.

45 **Gılgamış Destanı:** Homeros’un *İlyada* ve *Odyseia*’yı yazmasından en az 1.300 yıl önce çivi yazısıyla kil tabletler üzerine yazılmış Gılgamış Destanı, en eski büyük edebiyat eseridir ve Gılgamış, edebiyattaki ilk insan kahramandır. Destan, Batı kültürlerinin hepsinde çok ilgi uyandırır. Çünkü zaman ve mekan içinde insan doğası ve insanî değerler arasındaki benzerlikleri doğrular. Destan arkadaşlık ve sevginin, gurur ve şeref, macera ve başarının, bunun yanında ölümden korkunun ve ölümsüzlük isteğinin önemini ortaya koyduğundan, yazıldığı zaman yani bundan neredeyse 4.000 yıl önce yaşayan insanlara olduğu kadar açık bir

şekilde bize de seslenmektedir. Gılgamış, kendisi veya başka bir ölümlü için ölümsüzlüğün tek yolunun büyük işler yapıp kalıcı anıtlar inşa ederek üne ulaşmak olduğunu gösterir. Ayrıca öğrendiği bir şey de yaşamın değerli olduğu ve sonuna kadar zevkine varılması gerektiğidir. Gılgamış'ın uzun ve çetin yolculuğu boyunca keşfettiği şeyleri biz de kendi yaşamlarımız boyunca öğrenmeliyiz. Gılgamış gibi, başarısızlık ve ölümün umutsuzluğuyla savaşmalıyız. Gılgamış gibi, yaşamda nelere değer vereceğimizi seçmeli ve bu tercihleri yapmada özgür olmalıyız. Gılgamış alışılmadık bir kahramandır, çünkü en büyük araştırmasının entelektüel bir amacı vardır: Bilgiyi elde etmek. Cesarete sahip olmasının yanında, kaderine ulaşmak için büyük bir azim, sabır ve dayanma gücüne de sahip olması gerekiyordu. Son olarak fiziksel tehlikelere dayanarak ölümsüz olamayacağını öğrendiğinde duyduğu üzüntü ve umutsuzluğa karşı savaşı sürdürmek zorundadır. Hayatı yaşanmaya değer kılan deneyimleri ve adını ebedileştirmenin yollarını bulmalıdır. Daha sonraki kahramanlar Gılgamış'ın sorunlarını kabul etmekle başlarlar. (Rosenberg, *Dünya Mitolojisi*, s. 261-262)

Ölümsüzlüğün arandığı bir hikaye olan Gılgamış destanı, Nuh Tufanı'nın anlatıldığı ilk yazılı eserdir. Uruk kenti kralı Gılgamış'ın yaşamını anlatan destan, kimilerine göre kutsal kitapların da kaynağıdır. Çoğu tarihçi, tarihin, çivi yazısını bulan Sümerlilerle başladığını söyler. MÖ. dördüncü bin yılın ikinci yarısında Aşağı Mezopotomya'da yaşayan; Ur, Uruk, Kiş, Eridu, Lagaş ve Nippu gibi önemli kentler kuran Sümerlerden geriye, o dönemi yansıtan çok eser kalmıştır. Bunlardan belki de en önemlisi, içinde Nuh Tufanı'nın da anlatıldığı Gılgamış Destanı'dır. Sümer diliyle "Sha Nagba İmuru: *Her şeyi görmüş olan*" Gılgamış, bugün Gaziantep'in Suriye'ye sınır ilçesi Karkamış'ın eski adıyla Uruk kentinin kralıdır. Destanın kahramanı Uruk Kralı Gılgamış, dörtü üçü tanrı, dörtte biri insan olan bir varlıktır. Gılgamış halk tarafından çok sevilir ama, kral aynı zamanda sert, güçlü ve mağrurdur. Halk bu öfkeli kralın burnu biraz sürtülsün düşüncesiyle tanrılardan yardım ister. Dualar boşa gitmez ve tanrıca Aruru, yarı vahşi bir yaratık olan Enkidu'yu yeryüzüne gönderir. Enkidu destanın ikinci önemli karakteridir. Fakat Enkidu'nun kırlarda yaptığı kısımlar Gılgamış'tan çok dilekte bulunan Uruk halkının başına bela olur. Gılgamış, Enkidu'yu yola getirmek için güzel bir fahişe yollar ve ehlileşmesini sağlar. Kadının peşinden kente gelen Enkidu krallar gibi ağırlanır, güzel kokularla yıkanır, kentlilere özgün elbiseler giyer, oturup kalkma dersleri alır. Tanrının isteğinin aksine Gılgamış'la Enkidu çok iyi arkadaş olurlar.

Güçlerini sınamak için yola koyulan ikili, kendilerine hasım olarak, korkunç sesiyle bile insanları öldürebilen Sedir ormanının korucusu dev Humbaba/Kumbaba'yı seçer. Ancak devin gürleyişi karşısında Enkidu korkudan dona kalır. Gılgamış, etkilenmez ve devi öldürür. Bunu gören tanrıca İştar, Gılgamış'a aşık olur. Fakat Gılgamış tanrıca İştar'ı, fahişe gibi davranıp her önüne gelenle hatta hayvanlarla bile birlikte olduğu için aşağılar ve reddeder. Onuru kırılan tanrıca çok kızmış ve Tanrı Anu'ya başvurarak öcünü alabilecek kutsal bir boğa yaratmasını dilemiş, ancak Gılgamış ve arkadaşı o boğayı da öldürmüştür. Daha pek çok olağanüstü başarılar kazanan iki yiğidin bu serüvenlerinde sonucu alan hep Gılgamış'tır. Arkadaşı hep yardımcı durumundadır. Tanrıçanın intikam almak için Uruk kentine yaptığı saldırılar ise iki kahraman tarafından bertaraf edilir. (Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi*, s. 46; Rezmî, *Edebiyyât-i Hamâsî*, s. 28)

Bütün bu serüvenlerden sonra günün birinde Enkidu hastalanarak ölüme yenik düşer. Dostunu yitirdiği için çılgına dönen Gılgamış, kendisinin de bir gün öleceği gerçeği ile karşılaşır paniğe kapılır. Bunun üzerine Bâbil Tufanı'nda sonsuz bir hayata kavuşma özelliği kazanan dedesi, Utnapiştim'e gidip ondan ölümsüzlüğün sırlarını öğrenmek ister atası da ona; "*ölüm çaresi olmayan bir alın yazısıdır*" der. Ancak yine de kendisine okyanusların derinliklerinde yetişen bir bitkinin varlığından ve onu yiyenin ölümsüzlüğe erişerek sonsuzlara kadar genç kalacağını söyler. Utnapiştim, binbir zorlukla Mutlular Adası'ndaki evine gelen Gılgamış'ı geri çevirmez ve ona tufanı anlatır. Tanrılar bir tufan ile insanları yok etme kararı alırlar. Ancak Utnapiştim, Tanrı Ea'nın uyarısı üzerine ailesini, çeşitli zanaat erbabını, hayvan ve bitki türlerini içine alacak yedi bölümden oluşan bir gemi inşa eder. Yedi gün, yedi gece süren ve yeryüzünün sularla kaplandığı tufan sonunda Utnapiştim'in gemisi Nisir Dağı'nın tepesinde karaya oturur.

“İskender Efsanesi” gibi şaheser yapıtlar ortaya konulduğu görülmektedir. Bu örneklerde suyun önemi hemen fark edilir. Çünkü sonsuz hayat sağlayan suyun varlığına olan inancın doğuşunda gerçek hayattaki suyun taşıdığı rol çok büyüktür. Suyun hayat veren, diriltten, yapıcı ve canlılık kazandırıcı özelliği çeşitli inançlarda kendini göstermiş ve ölümsüzlük kazandıran “hayat suyu” efsanesinin doğuşuna uygun zemin hazırlamıştır. Gılgamış destanında “hayat veren bitki”den söz edilmesiyle birlikte hayat suyu ilk olarak Finikelilerin ortaya koymuş oldukları İskender hikâyesinde dile getirilmiştir. Bu hikâyeye göre İskender, hayat suyunu aramış, ancak onu bulamamıştır. Bazılarına göre İskender’in aşçısı İdris bu sudan içerek ölümsüzlüğe erişmiştir.⁴⁶

Fars tarihî rivayetlerinde, Şûş bölgesinde bulunan bazı resimlerden elde edilen verilerde; Hûzistân ve Mezopotamya’da sular ve hayat suyu tanrısı olarak kabul edilen “Kûzezer” lakaplı “Ea” adında bir tanrının varlığından söz edilir. Söz konusu tanrı, hikmet ve bilgi tanrısı olarak da bilinir. Klasik İran’da bazı yörelerde Âdem ile Havva’nın da bu tanrı tarafından yaratılmış olduğu kabul edilir. Fars bölgesinin batı kısımlarında eski Şûş-Taht-i Cemşîd yolu üzerinde bulunan Îlâmîler döneminden kalma bazı belgeler ve resimlerde de hayat suyu konusunda birtakım ipuçları göze çarpmaktadır.⁴⁷

Hayat suyuna, *Kur’ân*’da, Musa ve Hızır kıssası anlatılırken dolaylı temaslarda bulunulur. Ayetlerde olay şöyle özetlenir: Musa Peygamber, bir gün genç arkadaşıyla birlikte, buluşması emredilen biriyle görüşmek üzere yola çıkar. Buluşma yeri “Mecmau’l-bahreyn: *iki denizin birleştiği yer*”dir. Musa, o yeri tanıyabilmek için yanına azık olarak balık almıştır. Balığın canlanıp denize atılması, buluşma yerini belirleyecek işarettir. Ancak Musa’nın arkadaşı, kayanın yanında balığın canlanarak denize atıldığını ona haber vermeyi unutmamıştır. Daha sonra yemek için konakladıklarında arkadaşı durumu Musa’ya anlatır. Bunun üzerine Musa, tekrar oraya döner ve aradığı kişinin orada bulunduğunu görür.⁴⁸ Kendisine Allah tarafından rahmet ve gizli ilim verilen bu kul Hızır’dır. Hızır’la buluşacakları kayanın dibinde “hayat suyu” adı verilen bir kaynak vardı. Bu suyun temas edip de diriltmediği hiçbir şey yoktu.⁴⁹

Utnapiştım, Gılgamış’tan, genç kalmanın sırrının, denizin diplerinde bulunan bir bitkide olduğunu saklamaz. Kral sevinçle denizin diplerine dalar ve otu bulur. Ancak Gılgamış’ın yorgunluktan uykuya dalmasından yararlanan bir yılan, otu yutuverir. Destan, yılanların her bahar deri değiştirmesini bu olaya bağlamıştır. Ebediyen varolma şansını yitiren Gılgamış deliye döner. Çaresiz biçimde geldiği Uruk’ta artık Enkidu’nun ruhuyla kurduğu ilişkiden başka avuntusu kalmamıştır. Gılgamış, Enkidu’ya ölümden sonraki hayata dair yönelttiği sorularla biraz olsun teselli bulurken bilgeliğin dünyanın nimetlerinden yararlanmak anlamına geldiğini kavrar ve destan da sona erer. (Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi*, s. 46; Rezmcü, *Edebiyyât-i Hamâsi*, s. 28; DMBİ, “âb-i hayât”, DMBİ, I, 36).

⁴⁶ DMBİ, “âb-i hayât”, DMBİ, I, 36; Ocak, Ahmet Yaşar, “âb-i hayât”, *DİA*, I, 1-2; Serkârâtî, “Efsâne-yi Âb-i Hayât”, II, 227-228.

⁴⁷ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 30.

⁴⁸ Kûr’an-ı Kerim, Kehf (18), 60-65.

⁴⁹ DMBİ, “âb-i hayât”, DMBİ, I, 37; Ocak, Ahmet Yaşar, “âb-i hayât”, *DİA*, I, 1.

Hayat suyu ile iç içe olarak Büyük İskender adı etrafında oluşan “İskender Efsanesi”, pek çok yöresel unsuru da içine alarak zenginleşmiştir. MÖ. şekillenmeğe başlayan bu Grekçe efsane, MS. 300 yıllarında tamamlanmış, öte yandan Süryanice’ye aktarılmış versiyonunda İskender’e; “Zülkarneyn: *iki boynuzlu*” lakabı da eklenmiştir. Arapçadaki Zülkarneyn’in bunun tercümesi olduğu öne sürülmektedir. Bu efsanenin Grekçe ve Süryanice metinlerdeki içeriği şöyle özetlenebilir: İskender, insana sonsuz hayat verecek bir çeşme olduğunu bilginlerden öğrenir. Onu aramak için ordusuyla yola çıkar. Yolda çeşitli olaylar sebebiyle askerlerinden ayrılmak zorunda kalır. Yanında sadece aşçısı vardır. Aşçı yemek hazırlamak için bir çeşmeye gider, orada azıkları olan tuzlu balığı yıkamak ister. Fakat balık suya değer değmez canlanır ve içine atlayıp kaybolur. Aşçı bu suyun hayat suyu olduğunu anlayıp bir miktar içer ve geri döner. Başına gelenleri İskender’e anlatır. İskender, aşçının tarif ettiği yeri ararsa da bulamaz ve kızarak onu öldürmek ister. Ancak bir türlü öldüremeyince boynuna bir taş bağlayıp denize attırır. Orada aşçı bir deniz cini olur ve sonsuz hayatına devam eder.⁵⁰

İskender efsanesi, Ortaçağ İslâm dünyasında son derece yaygınlaşmıştır. Bu efsanenin İslâmî kaynaklardaki versiyonu şöyle özetlenebilir: Nuh Peygamber’in torunu Yunan’ın soyundan gelen İskender-i Zülkarneyn, insanüstü güçler kazandıran hayat suyundan bahsedildiğini duyarak onu aramaya karar verir. Rivayete göre: Allah bunu Sâm’ın soyundan birine nasip edecektir. Zülkarneyn halasının oğlu olup “Hızır” diye anılan “Elyesa” ile askerlerinin beraberinde yolculuğa başlar. Hayat suyu, “karanlıklar ülkesi”ndedir. Yolda bir fırtına yüzünden Zülkarneyn ve Hızır askerlerden ayrı düşer ve bir müddet sonra karanlıklar ülkesine gelirler. Zülkarneyn sağa, Hızır sola günlerce yol aldıktan sonra Hızır ilahî bir ses duyar ve bir ışık görür. Bunların kendisini çektiği yere gittiğinde hayat suyunu bulur. Bundan içer ve yıkanır, sonsuz bir hayata kavuşur, insanüstü güç ve yetenekler kazanır. Zülkarneyn ile karşılaşınca durumu ona anlatır, o da, hayat suyunu arar ancak bulamaz ve bir müddet sonra ölür.⁵¹ Hayat suyunu bilgilerle yetişmiş İskender bulamadı. Çünkü hem maddî ve hem de manevî dünya saltanatını birleştirmek isteyenler onu bulamaz. Bu yüzden ona bu değerli su nasip olmadı. Ancak beraberindeki bilge Hızır onu bulabildi ve sonsuz hayatı kazandı.⁵² Hızır’ın içerek ölümsüzlüğe kavuştuğu bu çeşmeden bazı edebî kaynaklarda “Âb-i Hızır”, “Çeşme-yi Hızır” diye de bahsedilir, Fars edebiyatında yaygın “Câm-i Cem” ile de karıştırılır.⁵³

Müslümanlığı kabul ettikten sonra Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında “Hızır”, “İlyas”, “âb-i hayât” gibi kavramlar ve bunlarla ilgili giderek zenginleşen mitolojik unsurlar çok işlenmiş ve yeni örnekler ortaya konulmuştur. Pek çok Arap ve Fars şairinin, başta Ferîduddîn-i Attâr (ö.

⁵⁰ Ocak, Ahmet Yaşar, “âb-i hayât”, *DİA*, I, 1-2; Serkârâtî, “Efsâne-yi Âb-i Hayât”, II, 230.

⁵¹ Ocak, Ahmet Yaşar, “âb-i hayât”, *DİA*, I, 2.

⁵² Onay, Ahmet Talat, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara 1992, s. 8.

⁵³ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 29.

618/1221), Fahrüddîn-i Irâkî (ö. 688/1289) ve Hâfız-i Şîrâzî (ö. 791/1388) gibi İranlı mutasavvıf kişiliklerin bu konuları işlediği, yahut mazmûn olarak kullandığı görülür. Hızır ve İlyas, kıyamet gününe kadar yaşayacaklardır. Çünkü onlar hayat suyuna erişmiş ve ondan içmişlerdir. Hızır, her gün çöllerde/karada; İlyas da, denizlerde gezer. Her ikisi de gezdikleri yerlerde yolunu kaybeden ve yardıma ihtiyacı olanlara yardım ederler. Geceleri ise Zülkarneyn Seddi/Ye'cüc Me'cüc Seddi'ne gider, sabah aydınlığına kadar orada geceyi ibadetle geçirirler. Kıyamet gününe kadar görevleri bu şekilde devam eder.⁵⁴

Tasavvuf edebiyatında “âb-i hayât” kavramı farklı şekillerde kendini göstermektedir. Âb-i hayât; müridin iç dünyasında Allah'a duyduğu aşkın kaynağı olan çeşmedir. Ondandır, asla yok olmaz ve fanilikten kurtulurlar. Bu gerekçeyle Hızır, tasavvuf edebiyatında “mürşid-i kâmil” ve “veli bir kul” olarak nitelenir, sözleri de “deryâ-yi nûr: *nur denizi*” olarak belirtilen hayat suyu gibi etkili kabul edilir. Fars tasavvuf edebiyatında hayat suyu eksenli çok sayıda mazmûn oluşturulmuştur. Bunlar arasında: “âb-i zindegî”, “âb-i zindegânî”, “Âb-i Hızır”, “Çeşme-yi Hızır”, “çeşme-yi hayvân”, “çeşme-yi hayât”, “çeşme-yi zindegî”, “çeşme-yi zindegânî”, “Câm-i İskender“ vb. tamlamalar oldukça yoğun ve yaygın olarak kullanılır.⁵⁵ Âb-i hayât tasavvufta; “aşk” ve “sevgi” anlamlarını ifade eder, sevgilinin ağzını simgeler.⁵⁶ “*Aşk ve sevgi çeşmesi*” olarak nitelenen hayat suyundan içen asla yok olmaz ve sonsuz hayata erişir.⁵⁷

Bazıları, hayat suyunu peygamberler ve velilere özgü “ilm-i ledunnî” ve “gerçek bilgi” olarak kabul etmekte, bazen de onu; “karanlıklar denizi içerisinde gizli, gizemli bir aydınlık denizi” olarak nitelendirmektedirler. Bu aydınlığa erişebilmek için karanlıklar dünyasını terk etmek ve karanlık denizlerden geçmek gerekmektedir.⁵⁸

Sâkî, ver hayat suyunu,
Sun sonsuz hayatı.
Şarap ver, çünkü mümkün olmuyor;
Hayat suyu olmadan yaşamak

Fahrüddîn-i Irâkî

Tasavvufta âb-i hayât; Allah'ın “hây: *diri*” ismini simgeler. Bu ismi özelliği haline getiren kimse, hayat suyu içmiş olur. Artık o, Allah'ın “hây” sıfatıyla diri olduğu gibi, diğer canlılar da onun sayesinde hayat kazanırlar. Ondandır, asla yokluğu görmeyecektir. Belki de bu yüzden Hızır, “insân-i

⁵⁴ Kubâdiyânî, R.-Âteşincân, T., “âb-i hayât”, *Dânişnâme*, I, 1.

⁵⁵ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 30; Kubâdiyânî, R.-Âteşincân, T., “âb-i hayât”, *Dânişnâme*, I, 2.

⁵⁶ Ânenadrâc, “âb-i hayât”, I, 13.

⁵⁷ Seccâdî, Seyyid Ca'fer, *Ferheng-i 'İrfânî*, Tahran 1350 hş., *Ferheng-i 'İrfânî*, s. 1.

⁵⁸ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 29.

kâmil” ve “Allah’ın velisi”, Hızır’ın sözleri de “hayat suyu” gibi nitelenir. Buradan hareketle bazen de hayat suyuna “nur denizi”, gibi isimler verilir.⁵⁹

Hayat suyu, çeşitli Müslüman milletlerinin halk edebiyatı ürünlerine bir motif olarak girmiş ve yüzyıllardan beri kullanıla gelmiştir. Türk edebiyatı da bu genel eğilime kayıtsız kalmamış, Orta Asya, Çağatay ve Azerî edebiyatları kadar Anadolu Türk edebiyatı da bu konularda zengin bir varlık ortaya koymuştur. Âb-ı hayât kavramının Hızır ve Hızır-İlyas’a bağlı olarak ilk işlenmeye başladığı edebî ürünler, dinî-tasavvufî edebiyat sahasında görülür. Bu kavramların gerek gerçek ve tasavvufî anlamları, gerek birtakım semboller olarak kullanıldığı edebî eserlerin başında sûfî şairlerin divanları gelir.⁶⁰

Türk halk ve divan edebiyatında “bengisu” olarak da bilinen hayat suyu ile ilgili zengin motifler oluşmuştur. İçenin ölümden kurtulması, öldürülse bile tekrar dirilmesi, ihtiyarsa gençleşmesi, hastaysa iyileşmesi gibi genel algılamaların dışında hayat suyu, “vahdet: *birlik*” sırrına ermektedir. Bu itibarla iman veya İslâm, hayat suyuna ve Kevser’e benzetilir. “Mümin”, bu suyu içendir. *Kur’ân* da hayat suyudur. Çünkü onun gelmesiyle nice ölü gibi canlar dirilmiştir. Kâbe; birliği, İslâm ve imanı simgelediğinden âb-i hayât olarak kabul edilir. “Hz. Muhammed” bir hayat çeşmesidir. Gönüller onun sözleriyle sonsuz hayat bulurlar. Övülen kişinin, padişahın, sevgilinin, olgun insanın, bilgin ve ariflerin söz ve nasihatleri de hayat suyu gibidir. Bazen şairler de ilhamla yazdıklarına işaret etmek için sözlerini âb-i hayât olarak sunarlar.⁶¹

Aşksız insan, ölü gibidir. Bu itibarla aşk, hayat suyudur. Sevgili, ona vuslat, hatta ayak bastığı yer, eşiği, ayağının tozu, aşığın hayat kaynağıdır. Ağız veya dudaklar mecazî anlamda hayat suyu, ağız hareketi can, hayat göstergesi, sevgilinin dudakları hayat suyudur. Aşığın hayat verir, can bağışlar. Onun için bûsesi bir can çeşmesidir. Aşık sevgilinin bûsesi ile ölümü temenni eder. Çünkü o yine dudaklar sebebiyle yeniden hayata kavuşacaktır. Dudaklar ölüme, özellikle aşk derdine ve hastalığa da ilaçtır. Siyah saçlar “karanlıklar ülkesi”ne benzetilir. Sevgilinin gözleri de hayat pınarıdır.⁶²

Şarap da, hayat suyuna benzetilir. Gönül, kalp, ruh, insana maddî ve manevî hayat sağladığı için âb-i hayât; vücut bunların kafesi, örtüsü ve koruyucusu olduğu için, karanlıklar ülkesidir. Tenine ve nefesine mahkûm olan kişi, İskender gibi ten karanlığında yolunu kaybeder; hayat pınarına ulaşamaz. Gökyüzü, geceleyin siyahlığından dolayı karanlıklar ülkesidir. Ay, özellikle dolunayın şekli, parlaklığı ve rengi bakımından siyah-beyaz tezadı içinde pınara, hayat suyuna benzetilir. Güneş, bütün canlılar için su gibi hayat kaynağıdır. Bahar, bahar rüzgârları ve yağmurlar tohumların, bitkilerin yeşermesi ve dirilmesine sebep oluşlarıyla ölüyü diriltten hayat suyu gibidirler.⁶³

⁵⁹ A. g. e., s. 30.

⁶⁰ Ocak, Ahmet Yaşar, “âb-i hayât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi/ DİA*, I, 2.

⁶¹ Ocak, Ahmet Yaşar, “âb-i hayât”, *DİA*, I, 3.

⁶² A. g. e., I, 3.

⁶³ A. g. e., I, 3.

Bütün arzu ve çabasına rağmen hayat suyunu bulamayan İskender; “*muradına kavuşamayan kişiyi*” temsil eder. Bu sebeple hayat suyuna, “Âb-i İskender/Âb-i İskenderî: *İskender suyu*” da denilir. Akıl ve gönlün erişebileceği nokta sınırlıdır. En güzeli, akıl ve gönlün birlikte olmasıdır. Bu itibarla İskender “akıl”, Hızır ise “gönül”dür. “Gönül Hızır’ı”, ten karanlığında hayat suyunu bulup “*nefsini bilen, rabbini bilir*” gizemine ermiş; “akıl İskender’i” yabanda kalmıştır. Bazen kılıç ile âb-i hayât arasında ilgi kurulur. İskender, cihan fatihidir; doğuyu ve batıyı fethetmiş, gücü ve şöhreti bütün dünyaya yayılmıştır. Bu bakımdan şair, şiirinin üstünlüğünü belirtmek için kendisini İskender’e; kalemini Hızır’a; sözünü ya da mürekkebinin de âb-i hayâta benzetir.⁶⁴

Âb-i hayât, doğu ve İslâm edebiyatlarında tasavvufla da ilişkili olarak birçok mazmûna konu olmuştur. “Manevî feyiz ve neşe”, “aşk ve irfan”, “ilahî bilgi”, “tanrıya kavuşma”, “sevgiliyle buluşma”, “sevgilinin ağzındaki, dudaklarındaki zevk ve neşe”, “gerçek erenin sohbeti”, “söz ve şiir”, “manevî, maddî şarap”, “arı ve duru su” gibi mazmûnlar, bunlar arasında çok kullanılanlardandır.⁶⁵ Hayat suyu Fars edebiyatında farklı adlarla geçer:

âb-i bekâ:

Hayat suyuyla dost olan Hızır!

Hatırlasan ne olur susamış dudaklarımızı!

Ehlî-yi Şîrâzî

Haberî *vardır hayat suyunun* acılığında,

Hızır gibi elbet sonsuzluğa erenin.

Sâib-i Tebrîzî

âb-i hayât:

Hayat suyunu, şimdi dök susamış boğaza,

Öldüğümde ve beni gözyaşıyla yıkadığında değil.

Sa’dî-yi Şîrâzî

Kurtardılar üzüntüden beni, dün gece seher vakti,

Karanlığında o gecenin, verdiler bana hayat suyunu.

Hâfız-i Şîrâzî

Dikkatle al kadehi elinden Hızır’ın,

Hayat suyunu bakarsın verir şarap yerine.

Sâib-i Tebrîzî

âb-i hayvân:

Şöyle dedi aydınlık gönüllü ve akıllı:

“Ölür mü hiç **hayat suyu** içen?”

Firdevsî

Geçir ele **hayat suyundan** bir nişân,

İç ondan, mutlu yaşa sonsuza dek.

Esedî-yi Tûsî

⁶⁴ A. g. e., I, 3-4.

⁶⁵ Gölpinarlı, Abdülbâki, *Mesnevî ve Şerhi*, Ankara 2000, I, 191.

Dünyayı seven dindar olamaz, doğru değil çünkü;
Hem İskender olmak, hem hayat suyu sahibi.

Senâî-yi Gaznevî

*Karanlıklar içinde olduğundan **hayat suyu**,
Verilir vahdet hazinesi, kuyunun derinliklerinde.*

Ferîduddîn-i Attâr

*Zülüflerinin karanlığında yol bulunca,
Dirildi ve buldu yeniden **hayat suyunu**.*

Ferîduddîn-i Attâr

*Karardı **hayat suyu**, nerede kutlu izli Hızır?
Damladı kan, gül dalından, ne oldu bahar rüzgarı.*

Hâfız-i Şîrâzî

*Arkadaş olmak isterse gönlün Hızır'la,
Uzak ol gözünden İskender'in, **hayat suyu** gibi.*

Hâfız-i Şîrâzî

âb-i Hızır:

***Hızır suyunu** velilerin nutuk ırmağından,
İçiyoruz ey susamış gafil gelsene.*

Mevlânâ Celâluddîn

*Gonca ağzın, **Hızır suyuna** sonsuzluk vermiş,
Şeker dudağın, Mısır şekerinin değerini düşürmüş.*

Hâfız-i Şîrâzî

âb-i zindegânî/âb-i zindegî:

*İskender gitti, ancak nasibi;
Hızır ve İlyas aldı **hayat suyundan**.*

Senâî-yi Gaznevî

*Hayat suyu da yağdırsa bulut,
Asla yiyemezsin meyve, söğüt dalından.*

Sa'dî-yi Şîrâzî

*Ağzına gelse de canın susuzluk ateşinden,
Çekme hayat suyu için Hızır'ın minnetini.*

İbn Yemîn

çeşme-yi hayât/çeşme-yi hayvân:

*Cömertliği neye benzer? Mucizesine İsa'nın.
Buluşması neye benzer? Hayat çeşmesine.*

Ferruhî-yi Sîstânî

*Onun güzel sözlerinin içinde **hayat çeşmesi**,
İç **hayat suyunu** yaşa ölümsüz hayatı.*

Nâsır-i Husrev

*Can yağdırırdı baştan aşağı her an,
Hayat çeşmesi imiş sanki içtiği kaynak.*

Senâî-yi Gaznevî,

***Hayat suyu** isteyen senin yakut dudağından,
Kalır sonsuza dek ayrılık karanlığında.*

Hâkânî-yi Şîrvânî

*Nasıl bulurum hayat çeşmesini bu vadide?!
Kaldım İskender gibi karanlık derinliklerinde!*

Ferîduddîn-i Attâr

*Ey zülfünün siyahı, kurtuluş günü olan sen!
Ey sevdasının ateşi, **hayat suyu** olan sen!*

Mevlânâ Celâluddîn

*Bir tanısan hayat çeşmesini sen;
Nasıl seçersin aşk ateşinden başka şey.*

Mevlânâ Celâluddîn

*Hayat çeşmesini sen nasıl bulacaksın?
Denizin dalgasını sen nasıl yaracaksın?*

Mevlânâ Celâluddîn

*Sâkî ver **hayat suyunu**,
Getir ölümsüz hayatı.*

Fahrüddîn-i Irâkî

*Cana can katan dudağının yanında,
Ne değeri var ki **hayat çeşmesinin**?!*

Fahrüddîn-i Irâkî

*Yol bulsaydı eğer Hızır, çenendeki bu çukura,
Görmesi gerekmezdi asla **hayat çeşmesini**.*

Sa'dî-yi Şîrâzî

*Görür görmez Hızır o cana can katan, gönül çelen dudağı,
"Hayat çeşmesinin suyu işte senin bu ağzın" der.*

Sa'dî-yi Şîrâzî

*Katıksız aydınlıktır, bilirsen eğer karanlık;
Baksana **hayat çeşmesi** karanlıklar içinde.*

Mahmûd-i Şebisterî

*Hayat çeşmesinin sen bütün yeryüzünün,
Susamış hepsi sana bütün yeryüzünün.*

Emîr Husrev-i Dihlevî

*Yok bilgiden başka **hayat çeşmesi**,
Yok bilgiden başka kurtuluş kapısı.*

Evhedî-yi Merâğê

*Bu karanlıklar içinde çok ölenler oldu.
Hayat çeşmesini bulanlar çok az oldu.*

Evhedî-yi Merâğê

*Hızır gibi istiyorsan sen de sonsuz hayatı,
Sirt çevir karanlıklara da iç **hayat suyunu**.*

Hâcû-yi Kirmânî

*Coştu canımız aşkıyla yakut dudağının sâkî,
Hayat suyu çeşmesinden getir şarabı, Hızır'ımzsın sen.*

İmâduddîn-i Nesîmî

*Bul cana can katan bir güzel, yaşa sonsuz hayatı,
Yaşamak istiyorsan eğer düşün **hayat suyunu** Hızır gibi.*

Vahşî-yi Bâfkî

*Verilmiş her çeşmeye bir kılavuzluk.
Ateş hayat çeşmesinin Hızır'ı da kelebek.*

Sâib-i Tebrîzî

*Hayat suyu içmeyen harabât ırmağından,
Görür elbet hazânı, olsa da cennet bağının gülü.*

Muhammed Huseyn-i Şehriyâr

Âb-i Zereh

“Zereh” kelimesi *Avestâ*’da “zaryâh”, eski Farsçada “drayah”, Pehlevî dilinde “zrêh” şeklinde geçmekte ve “deniz” anlamında kullanılmaktadır. Yeni Farsça’daki “deryâ: deniz” kelimesi başındaki harf farkıyla aynı kökten gelir ve aynı anlamı ifade eder. “Gûd-i zereh” ve “Deryâ-yi zereh” adlarıyla da bilinir. Deryâ-yi Zereh’in bir diğer adı da Hâmûn’dur. Sîstân bölgesinde bulunan Hâmûn Gölü, Mazdeist inanış ve Zerdüşî geleneklerinde kutsal ve yüce makamlara sahiptir. Etrafı geniş otlaklar ve kamışlıklarla kaplı Hâmûn Gölü’ne İran topraklarında dökülen en önemli akarsu Hîrmend Irmağı’dır. Pehlevîce’de bu gölün bir başka ismi de “Kyânsih”dir.⁶⁶

Geçerim ondan sonra **Zereh suyundan**,
Olursa eğer Yezdân, yardımcım benim.

Firdevsî

Geldi Çin’den ta **Zereh suyuna**,
Bükülmüş beli sıkıntıdan, hapisten, bağdan.

Firdevsî

Âb-i Zevr

Avestâ’da: “zevsre”, Pehlevîce ve Farsça’da: “zevher” ya da “zevr” şekillerinde geçen, süt ve diğer içkiler ya da hevm vb. kutsal sıvılar gibi ayinlerde bulundurulmuş içeceklerden olan zevr, “âb-i zevr: zevr suyu” diye bilinir. Genellikle “meyezd” adıyla anılan kuru yiyeceklerle birlikte bulundurulur.⁶⁷

“Hazırlanan hevmler, biriktirilen zevrler, Eşe’nin, Ahura Mazda’nın, Zerdüşî’nün ilaçlarından nasiplerini almış, sıkıntıları gideren yararlı şeylerdir.” *Avestâ/ Vîspered*, Kerde: 9.

Âfrîcegân

Kaynaklarda; “Âfrîcegân-i İsfahân/Âbrîzegân-i İsfahân” olarak geçen Âfrîcegân, 30 Behmen günü eski İran’da düzenlenen, “âbrîzân”, “âbrîzegân” ve “âbpâşân” adlarıyla da bilinen bir törenin adıdır. Bazı şehirlerde yaygın olarak kutlanan bu bayram, İsfahân’da XI./XVII. yüzyıla kadar devam kutlana gelmiştir. Örneğin Büyük Şâh Abbâs, tahta çıkışının 23. yıldönümünü Çehârbâğ’da bu günde kutlamıştır.⁶⁸

⁶⁶ Mâzenderânî, Huseyn Şehîdî, *Ferheng-i Şâhnâme/Nâm-i Kesân ve Câyhâ*, Tahran 1377 hş., s. 2.

⁶⁷ Dûsthâh, *Avestâ*, II, 999.

⁶⁸ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 49; Boyce, M., “âbrîzagân”, *Elr.*, I, 247.

El-Âsâru'l-bâkiye'de özetle şunlar anlatılır: “Enûşîrvân'ın atası Fîrûz zamanında birkaç yıl İran'da yağmur yağmadığından kıtlık ve kuraklık yüz gösterdi. Fîrûz, diğer ülkelerden haraç aldı ve âteşkedelere bağışlanan nakit hediyeleri bile halka sonradan ödemeleri şartıyla dağıttı. Halktan vergi almadı. Hazinelelerinin kapılarını halka açtı. Durum daha da kötüleşince Fars Âteşkedesi'nde yağmur yağmıncaya kadar ibadete kapanarak tanrıdan istekte bulundu. Yağmur yağdı ve halk sıkıntılarından kurtuldu. Fîrûz, Fars çölünde, “*Fîrûz'un arzusu*” adıyla bilinen yerde (arzusu burada gerçekleştiği için bu isimle bilinir) çok geniş katılımlı bir tören düzenledi ve o günden sonra o yerde bu tören geleneksel olarak düzenlenmeğe başlandı. Çünkü bu günde Tanrı onların isteklerini kabul etmiş, yine bu günde kıtlık ve kuraklıktan kurtulmuşlardı. İsfahân'da Behmen ayının “Enîrânruz” adıyla da bilinen otuzuncu gününe “âbrîzegân/âfrîçegân: *su dökme*” adı da verilir.⁶⁹

Gerdîzî de, yukarıda Bîrûnî'den aktarılan bilgileri verir ve ek olarak da; halkın bu günde suları birbirine kattıklarını söyler. Hem Bîrûnî, hem de Gerdîzî, bu günü eserlerinde; “Âferîçegân-i İsfahân/Âbrîzegân-i İsfahân” olarak adlandırıp Behmen ayının otuzuncu günü olduğunu belirtirler.⁷⁰ Firdevsî söz konusu günün Ferverdîn ayının bir günü olduğunu söyler.⁷¹

Böylece yedi yıl dünyadan,
Görmediler bir yeşerti küçükler ve büyükler,
Sekizinci yıl geldi Ferverdîn ayı,
Çıktı bir bulut alkışlarla.

Firdevsî

Bazı kaynaklarca bu günün her ne kadar Fîrûz tarafından kutlanmaya başlandığı ileri sürülse de, Fîrûz'dan çok önceleri de İran'da kutlanmakta olduğu ve geçmişi, milattan birkaç bin yıl öncesine, Menûçehr dönemine kadar uzanan “âb-i tîrgân” ile aynı olduğu belirtilir.⁷²

Apāmnapāt

İran ve Hint mitolojilerinde benzer özellikleriyle bilinen Apāmnapāt'ın, söz konusu benzerliklerinden hareketle bu iki milletin birlikte yaşadıkları dönemlerdeki eski tanrılarında biri olduğu kanısı yaygındır. *Avestâ*'da: “*suların çocuğu*” anlamında geçen Apāmnapāt'ın *Rig Veda*'da özel bir ilahisi de bulunur. Suları dağıtmakla görevlidir. *Avestâ*'da kendisine özgü bir ilahî ya da bölüm yer almazken *Avestâ*'nın değişik bölümlerinde adı geçer. Hem İran ve hem de Hint kültürlerinde Apāmnapāt'ın su ile yakın ilgisi dikkat çekmekte; o, sulardan doğmuş olarak nitelenmekte, sular içerisinde

⁶⁹ Bîrûnî, *el-Âsâru'l-bâkiye*, s. 228; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 49; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 54; *Luğatnâme*, “âbrîzegân”, II, 20.

⁷⁰ Gerdîzî, *Zeynu'l-ahbâr*, s. 526.

⁷¹ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 49.

⁷² Bîrûnî, *el-Âsâru'l-bâkiye*, s. 220; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 50; Boyce. M., “âbrîzagân”, *Elr.*, I, 247.

parıldayarak etrafını aydınlatmaktadır.⁷³ Su tanrısının adı olan “*suların torunu*”, “*göbek*” ya da “*doğurulmuş*” anlamlarında kullanılan Apāmnāpāt, Pehlevî dilinde “Borz İzed” ve “Âbân” adlarıyla da anılırken, *Avestâ*’da “Nāpātāpām” şekliyle de bilinir ve “red-i bozorgvâr”, “şehriyâr-i şîd”, “tîz esb” ve “server” sıfatlarıyla nitelenir. *Vedalar*’da da Apāmnāpāt sular tanrısıdır.⁷⁴ *Avestâ*’daki bilgilere göre; geçmişî Âryâlara dayanır ve suları dağıtmakla görevlidir. Pehlevîce kaynaklarda “Bereznet” sıfatıyla anılır, değişik metinlerde; “Borz İzed” ya da “Borc İzed” şekillerinde de geçer.⁷⁵

Ferâhkert

“Deryâ-yi Ferâhkert: *Ferâhkert Denizi*, “Okyânûs-i Ferâhkert: *Ferâhkert Okyanusu*” adlarıyla da bilinen Ferâhkert, *Avestâ*’da “Vourukasha” şeklinde; “*bir okyanusun sahili*”, “*büyük sahil*” ve “*geniş kıyı*” anlamlarında geçmektedir. Kesin olarak nerede bulunduğu bilinmemekle birlikte, bazı İranlı araştırmacılar ve doğubilimciler, Ferâhkert’in, Hazar Denizi, bazıları Hint Okyanusu ya da Aral Gölü olduğu görüşündedirler. Bir kısım araştırmacılar ise onun İran’ın güneyinde bir okyanus olduğu kanısını taşırlar.⁷⁶

Ferâhkert’in ortaya çıkışı Sekizinci Yeşt’te şöyle geçer: Yağmurlar tanrısı Teşter ile kuraklık tanrısı Epûş arasında anlaşmazlıktan dolayı savaş başlar. Teşter, savaş boyunca üç kez Epûş’u yenilgiye uğratar. Bu zaferlerin her birinden sonra on gün hiç kesilmeden gece-gündüz şiddetli yağmur yağar, bu yağmurların şiddetiyle oluşan azgın sel, Ehrimen ve yandaşlarını ortadan kaldırır. Sellerin kesilmesinden sonra yine çok şiddetli rüzgârlar eser ve sel sularını sürükleyip bir büyük vadide toplar. Oradan “Vourukasha: *Ferâhkert Denizi*” ortaya çıkar. Söz konusu deniz, Elburz Dağları’nın güney tarafında uzanmakta, çok geniş bir alanı kaplamakta, bu denize irili ufaklı yaklaşık bin gölün suyu akmaktadır. Bütün sular, Aredvisur Anahita adıyla bilinen batı tarafındaki berrak ve çok bol suyu bulunan çeşmeden çıkmakta, yüksek ve sarp kayalıklarla dolu Hugar Dağı’na doğru akmaktadır. Bu efsanevi deniz bütün suların çeşmelerin ve akarsuların kaynağıdır. Klasik İran’a, İran halklarına ait önemli hikâyeler, destanlar ve efsaneler, birtakım dinî rivayetlerdeki olayların çoğu bu denizin kıyılarında gerçekleşmiş ve geniş sahillerinde yaşanmıştır. On dokuzuncu Yeşt’e göre; Efrâsyâb ile ilgili olayların önemli bir kısmı bu denizin kıyılarında geçmiştir. Bunun yanı sıra Gerşâsp, Sîmorğ ve diğer birtakım ünlülerin ilginç serüvenlerinin yaşandığı yerler de yine söz konusu denizin kıyılarıdır.⁷⁷

⁷³ Âmûzgâr, Jâle, *Târih-i Esâtîrî-yi Îrân*, Tahran 1381 hş., s. 22; Mohessil, Muhammed Takî-yi Râşid, “Surûdî Der Sitâyiş-i Apāmnāpāt”, *Nâme-yi Pârsî*, VII/1, (Tahran 1381 hş.), s. 9-11.

⁷⁴ Dûsthâh, *Avestâ*, II, 903; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 160; Âmûzgâr, *Târih-i Esâtîrî-yi Îrân*, s. 22.

⁷⁵ Afifî, *Esâtîr*, s. 427.

⁷⁶ Dûsthâh, *Avestâ*, II, 1020; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 320.

⁷⁷ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 320.

Hâmûn

“Keyânise” şekliyle de bilinen Sîstân’ın kuzeydoğu bölgesinde bulunan ve bir bölümü de Afganistan topraklarında yer alan bir göl olan Hâmûn’un etrafı kamışlıklarla kaplıdır. Suyu; Ferâhrûd, Hîrmend, Şûrrûd gibi nehirlerin sularından oluşur.⁷⁸ Gölün suyu azaldığında bu kamışlıklar sararmaya yüz tutar. İlkbaharda yumuşak olan kamışlar hayvan yemi olarak kullanılırken, biraz daha büyüdüklerinde hasır ve başka birtakım araçlar dokumada malzeme olurlar. Son zamanlarda suyu eskisi kadar fazla değildir.

Hâmûn, aynı zamanda Sîstân bölgesinde bir nahiye adıdır. *Bundehişn*’de; “Kyansih” adıyla bilinir. Bu suyun kıyılarında Zerdüşt’ün vadettiği şeylerin ortaya çıktığı yerdir. Şöyle ki; Zerdüşt inancına göre, Hûşîderân, bakire kızlardan dünyaya gelmektedir. Bu bakireler, Hâmûn suyunda yıkanmışlar ve Zerdüşt’ün nutfesiyle hamile kalmışlardır.⁷⁹ Doğu İran’daki Hâmûn, İran’ın batısındaki Urûmiyye gibi kutsandır, olağanüstü özellikleriyle bilinir. *Bundehişn*’deki kayıtlara göre önceleri suyu tatlı ve içimli olan Hâmûn, zamanla kokuşmuş ve suyu içilmez bir hal almıştır. İnanışa göre, yine Zerdüşt’ün vadettikleri arasında yer alan Soşyânt’ın ortaya çıktığı çağda yeniden eski tadına ve lezzetine kavuşacak tekrar gerçek varlığını elde edecektir. Ancak bu rivayetler bugün Hâmûn gerçeğiyle bağdaşmamaktadır. Çünkü Hâmûn suyu, Urûmiyye gölündeki suyun tersine tatlı ve içimlidir. Bu suda çok çeşitli kuşlar ve ördekler yaşamlarını sürdürmektedirler.⁸⁰

Şâhnâme ve İslâm sonrası dönemlerde kaleme alınmış bazı klasik coğrafya kaynaklarda, Hâmûn’un adı “Zereh” olarak geçmektedir. Bu kelime aslında “deniz” anlamındadır. Hâmûn daha önceki dönemlerde de “Zereh-i Kyansih” adıyla bilinir. Günümüzde de Güneybatı Afganistan’da “Gûdîzereh” adıyla bir havza bulunur. *Bundehişn*’e göre; Kyansih, Keyâniler hanedanının yerleşmiş oldukları bölgenin adıdır. *Avestâ* kayıtlarına göre, Sîstân ya da Hâmûn çevresi, Keyâniler sülalesinin asıl ve öz vatanlarıdır.⁸¹

Hâmûn toprağı, onun varlığıyla yücelerde Zuhâl’in zirvesinden, Cömertliği karşısında bir sinek kanadı değil, hazinesi Kârûn’un.

Heft Deryâ

Eski dünyada; bütün dünya üzerinde yedi deniz olduğu kabul edilirdi. İslâm öncesi ve sonrası dönemlerde Araplar yedi denizin varlığına inanırlar. Hintliler de aynı inanışta. Fars edebiyatında “heft deryâ”, “heft âb” ve “heft bahr” bileşikleri yoğun olarak kullanılır.⁸² “Heft âb”, “heft bahr” ve “heft muhît” adlarıyla da bilinen heft deryâ: *yedi deniz*, sırasıyla: Deryâ-yi Ahder;

⁷⁸ Mu’in, *Ferheng*, “Deryâçe-yi Hâmûn”, V, 526.

⁷⁹ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 444; *Luğatnâme*, “Hâmûn”, XVIII, 91.

⁸⁰ Dusthâh, *Avestâ*, II, 1037; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 444; *Luğatnâme*, “Hâmûn”, XVIII, 91.

⁸¹ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 444.

⁸² Hurremşâhî, Bahâuddîn, *Hâfiznâme*, Tahran 1372 hş., II, 1206.

içerisinde aralarında Serendîb adasının da bulunduğu çok sayıda adalar ve adacıklar bulunan deniz. Ummân Denizi, Kulzum Denizi/Kızıldeniz, Berber denizi, Okyanus Denizi, Kostantiniyye Denizi, Karadeniz. Birtakım kaynaklarda bu denizlerin adları farklı olarak da geçer, adı geçen denizler yanında; Çin Denizi, Curcân Denizi ve Hârizm Denizi'nin de adları verilir.⁸³

Nitelemek için vasıflarını yetmez aklımız, bilgimiz.

Bir damla erişemez sahiline **yedi denizin**.

Ferîduddîn-i Attâr

Öyle istekliyim ki ey dilber seni görmeğe, bir gün eğer,

Gönlümden bir ah yükselse, yakar kavurur **yedi denizi**.

Sa'dî-yi Şîrâzî

Ne değeri var aşkın istiğnasının yanında Hâfız'ın ağlamasının,

Bu denizde bir şebnem gibi görünür **yedi deniz**.

Hâfız-i Şîrâzî

Heft âb şosten: “*yedi su ile yıkamak*”, “*yedi kez yıkamak*”, “*dikkatle, titizlikle yıkamak*”, “*kirlerden temizlemek*” anlamlarında kullanılır. Özellikle dinî inanişâ göre kirlenmiş olarak kabul edilen eşyanın yedi kez yıkanması, örneğim köpeğin temas ettiği bir kabin önce bir kez toprak ve su ile daha sonra da altı kez su ile yıkanmasının gerekmesi gibi.⁸⁴

Hîrmend

Avestâ'da adı; “haētu”, “haētumenet” şekilleriyle geçen Hîrmend, suyunun bolluğuyla bilinen bir ırmaştır. Birinci parçası “haētu: *köprü, sed ve bend*” anlamlarını ifade ederken, bileşik şekliyle; “*köprüsü, bendi ya da seddi olan*” anlamlarında kullanılır. Söz konusu kelime *Avestâ*'da aynı zamanda Hîrmend ırmağının geçtiği bölgedeki arazinin adı olarak da kullanılmaktadır.⁸⁵ Hîrmend, Kâbil yakınlarındaki dağlardan çıkarak Hâmûn gölüne dökülmektedir. Bu nehirden Zâmyâd Yeşt'te: “*görkemli, beyaz dalgalı, azgın bir su*” olarak söz edilmektedir. Ferr-i keyânî sahibi olan bu ırmağın, İran toprakları dışındaki bölgeleri sel baskınlarıyla ortadan kaldıracabilecek, düşmanları yok edebilecek, kıtlık ve şaşkınlığa sürükleyebilecek güçtedir. Eski İran'da Sîstân bölgesinin bereket kaynağı olarak bilinir, Hâmûn Gölü'nün kutsanan suyu da bu ırmaktan sağlanırdı. *Kitâb-i Mukaddes*'te Sîstân bölgesi, bu ırmağın adıyla Hîrmend olarak anılır.⁸⁶ İran platosunun doğu bölgesinde yer alan ırmaklardan biri olan Hîrmend Irmağı'nın uzunluğu 1100 km.'ye ulaşır. Kâbil'e 60 km. mesafede bulunan Bâbâ Dağları'ndan, Bamiyân yakınlarından çıkıp Hezârcât ve

⁸³ Furûzanfer, *Bediuzzamân, Şerh-i Mesnevi-yi Şerîf*, Tahran 1381 hş., II, 484; Hurremşâhî, *Hâfiznâme*, II, 1206; Şemîsâ, *İşârât*, II, 1130; Kedkenî, Muhammed Rızâ Şefî'î, *Mantuku't-tayr-i Attâr*, Tahran 1383 hş., s. 729; Mu'in, *Ferheng*, “heft bahr”, VI, 2283.

⁸⁴ Afîfî, *Ferhengnâme*, III, 2622; Enverî, *Sohen*, “heft âb”, VIII, 8354.

⁸⁵ Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 484; Mâzenderânî, *Ferheng*, s. 771; Mûsevî, Mustafâ, *Bijen u Menije*, Tahran 1375 hş., s. 159.

⁸⁶ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 458.

Zemîndâver yakınlarından geçmektedir. Her iki tarafından da çok sayıda akarsu ve nehir bu ırmağa akmakta ve suyunu artırmaktadır. Hîrmend Irmağı'ndan ayrılan birçok nehir, İran topraklarında da akmakta, özellikle Sîstân bölgesinde önemli miktarda araziye suladıktan sonra Hâmûn Nehri'ne dökülmektedir. Hîrmend, ilkbahar mevsimlerinde genişliği 900 m.'ye kadar ulaşan diğer mevsimlerde 300 m. genişlikte akımı olan en büyük ve suyu bol ırmaklar arasında yer alır. Uzunluğu Sind ve Fırat'tan daha fazladır. Hîrmend Deltası ve etrafındaki alanlar son derece verimli topraklardan oluşmaktadır. Bu yüzden söz konusu ırmak, Sîstân bölgesinin verimlilik kaynağı olarak da bilinir.⁸⁷

Muzaffer, ulu hükümdarın emriyle,
Kurdu çadırı **Hîrmend** kıyısına.
Firdevsî

Hordâd ve Mordâd

Avestâ'da; "Amertât: *ölümsüzlük, ebedilik* (olumsuzluk edatı e+mer: *ölüm* + son ek tât:)", Pehlevî dilinde; "Hordât" ve "Emürdât", Yeni Farsça'da; "Mordâd" şeklinde kullanılan bu kelimeler, sırasıyla "*olgunluk, yeterlilik ve sağlık*", "*ölümsüzlük ve ebedilik*" anlamlarını ifade ederler. Mezdiyesnâ inancının bu iki büyük meleşği, daha çok birlikte anılırlar. Her ikisi de, Ahura Mazda'nın olgunluğu ve ebediliğini simgelemektedir. Ahura Mazda, Hordâd'ın mutluluğunu, Mordâd'ın ebediliğini, dünya hayatını, kutsal inanca göre düzenleyenlere bağışlamaktadır.⁸⁸ Bitkiler onun emrine ve sorumluluğuna verilmiştir. Her zaman sulardan sorumlu Hordâd ile birlikte bulunmaktadır. Mezdiyesnâ inancında kişinin, herkesin ulaşmak istediği, aynı zamanda Mordâd'ın özelliği olan olgunluk derecesine erişmesi için beş imşâspend'e özgü barış ve uyumluluk, doğruluk ve dürüstlük, alçakgönüllülük ve insan sevgisi, göksel bir yönetim kurarak insanoğlunun rahat ve huzurunu sağlama, sağlıklı bir hayat kurma gibi sıfatlarla donanmış olması gerekmektedir.⁸⁹

Hordâd *Avestâ*'da; "Haurvatât: *olgunluk ve erişkinlik*", Pehlevî dilinde; "Hürdat/Xürdat", Farsça'da; "Hordâd" olarak bilinir. Bu imşâspend'in dünyadaki görevi, suları korumak, cennetteki işi de, iyiler ve iyilikleriyle insanların gönüllerini kazananlara sağlık ve mutluluk sunmaktır. *Avestâ*'da, Hordâd ile Mordâd her zaman birlikte anılırlar. Yeştlerden biri Hordâd'ın övgüsüne ayrılmıştır.⁹⁰ Her ayın 6. günü, Hordâd adıyla bilinir. Hordâd, ağaçlar ve bitkileri yaratmak ve beslemekle, kötülükleri ortadan kaldırmakla görevlidir. Her ayın 7. günü ise, Mordâd'ın sorumluluğundadır. Mordâd,

⁸⁷ Mâzenderânî, *Ferheng*, s. 771; Mu'în, *Ferheng*, "Hîrmend", VI, 2318.

⁸⁸ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 104; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 121, 253; Afifî, *Esâtîr*, s. 440-441; Kezzâzî, *Nâme-yi Bâstân*, I, 306; Mokri, M. "İran", *EL²* (İng.), IV, 11.

⁸⁹ Dusthâh, *Avestâ*, II, 924-925; Pürdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 57, 59; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 121; Âmûzgâr, *Târih-i Esâtîrî-yi Îrân*, s. 17-18; Boyce, M., "Amurdâd", *EIr.*, I, 998.

⁹⁰ Afifî, *Esâtîr*, s. 497.

dünyayı korumak, bitkisel kökenli gıdaları sürekli olarak sağlamak, açlık, zarar ve hastalıkları ortadan kaldırmakla görevlidir. Su hizmetleri Hordâd'ın, bitkileri korumak da Mordâd'ın görevidir. Her ayın bu iki meleğin adını taşıyan 6. ve 7. günleri, “Ceşn-i Hordâdgân” ve “Ceşn-i Mordâdgân” adlarıyla törenler düzenlenir. Zerdüş, Hordâd günü dünyaya gelmiştir. Rivayetlere göre; kıyamet de, bu günde olacaktır. Îzed Teşter, Îzed Ferverdîn ve Îzed Bâd, Hordâd'ın yardımcıları, Îzed Reşn, Îzed Âştâd ve Îzed Zâmyâd ise Mordâd'ın yardımcılarıdır. Açlık ve susuzluk devi (Târîç ve Zârîç), Hordâd ile Mordâd'ın düşmanları arasında yer alırlar. Zambak, Hordâd'a özgü bir çiçektir.⁹¹

Nâhîd

“Aredvisur Anâhîtâ”, “Anâhîtâ”, “Anahita”, “Zühre”, “Venüs”, “Çoban Yıldızı” gibi isimleriyle de bilinen Nâhîd, Eski İran'da büyük tanrıçalardan biri olarak dinî ayinlerinde çok özel bir yere ve öneme sahiptir. Onun İran tarihindeki geçmişi çok eskilere, Zerdüş öncesi dönemlere kadar gider. *Veda* literatüründe “Tanrıça Saravsati” ile eş değer olarak kabul edilir. İnanişâ göre “Aredvi” nitelemesi önceleri söz konusu tanrıçaya aitti ve Hindistan'da günümüzdeki Pencap bölgesinde bulunan küçük bir kutsal ırmağın adıydı. Daha sonraları Sarasvati'nin yerini onun iki nitelemesi olan “Aredvi” ve “Sure” aldı.⁹²

Mazdeist inanişta dört temel öğeden biri olan su, ateşten sonra ikinci kutsal olarak kabul edilir. Bu öğelerden her birinin *Avestâ*'nın “Yeştlér” bölümünde özel bir “yeşt”i vardır. Nâhîd'e özgü olanı, “Âbân Yeşt” adını taşır, 30 Kerde ve 133 ayetten oluşur. Eski İran'ın bütün bölgelerinde suların sorumlu tanrıça olarak “Aredvisur Anâhîtâ”, “Aredvisur âb” adlarıyla da bilinen Nâhîd'e olağanüstü bir saygı beslenir. Anâhîd kelimesi başındaki “ân” olumsuzluk edatıyla; “*pislik*”, “*ayıp*” ve “*kusur*” anlamlarını ifade eden “âhîtâ” kelimesinin birleşmesinden oluşmuş, “*ayıp ve kusurdan uzak*”, “*temiz*” ve “*saf*” anlamlarında kullanılmaktadır.⁹³

“Aredvisur Anâhîtâ” üç kelimedenden oluşur. “Aredvi: *çevresindeki topraklara bereket sunan mitolojik bir nehir adı*”, “sûr: *güç ile*”, Anahita: *temiz ve lekesiz*” anlamlarında kullanılmaktadır.⁹⁴ *Avestâ*'da; “Anâhîtâ”, Pehlevicede; “anâhîd”, “anâhît”, Farsça'da; “Nâhîd”, Ermenicede; “Anahit” ve Yunanca'da; “Anaitis” adlarıyla bilinen Anahita, dört temel öge arasında yer alan suyun koruyucusu ve sorumlusu meleğin adıdır. “*Suyu bol ve temiz nehir*”, “*gür ve duru su*” anlamlarını ifade eder. *Avestâ*'da nitelendiği gibi bu

⁹¹ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 105; Pürdâvûd, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, s. 59; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 122, 254; Affî, *Esâtîr*, s. 441; Boyce, M., “Amurdâd”, *EI*, I, 998.

⁹² Âmûzgâr, *Târîh-i Esâtîrî-yi Îrân*, s. 22-23; Harîrîyân, Mahmûd-Şehmîrzâdî, Sâdık Melik-Âmûzgâr, Jâle-Mîr Saîdî, Nâdir, *Târîh-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1382 hş., I, 71; Şeyh Faraşî, Ferhâd, *Anâhîtâ Der Bâverhâ-yi Îrân-i Bâstân*, Tahran 1382 hş., s. 20.

⁹³ Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 128, 450; Mâzenderânî, *Ferheng*, s. 714-715; Kezzâzî, *Nâme-yi Bâstân*, I, 172; <http://www.avesta.org>.

⁹⁴ Dusthâh, *Avestâ*, II, 907.

su cennet suları arasında yer almakta, bütün dünya suları büyüklüğünde olarak yedi ülkeyi sulamakta ve Ferâhkert Denizi'ne dökülmektedir. Fars edebiyatında ve Farsça sözlüklerde “Nâhîd”, “Nâhîde”, “Nâhîde” ve “Nâhî” şekilleriyle: “*erginlik çağına gelmiş kız*” anlamıyla geçer. Nâhîd, aynı zamanda Zühre/Venüs'ün bir diğer adıdır.⁹⁵

Bir çok din ve inanışta hayatın başlangıcı ve doğuşun temeli hep dişi yaratıklarla ilişkilendirilir. İran'da Anahita, suyu bol ve duru ırmakların, yeryüzünün bütün suları ve bütün üretkenliklerin kaynağı, annelerin memelerindeki sütlerin temizleyicisi, güç, parlaklık, duruluk ve arılık simgesi, uzun boylu, alabildiğine güzel, özgür, başında yıldızlarla donanmış altın taç, teninde altın elbiseler ve altından çok değerli gerdanlıklarla süslenmiş bir tanrıça olarak nitelenir.⁹⁶

Avestâ'da, bu tanrıça çok güzel, uzun boylu ve alabildiğine alımlı bir genç kız niteliğiyle anılır. Fars kitabeleri ve tarihçilerin verdikleri bilgilere göre Anahita, çok eski devirlerden beri yaygın olarak övgülere konu olmakta, ona özel tapınaklar yapılmakta, Anahita tapınakları, İranlı rahibeler için de birer sakınma ve tanrıya yaklaşma yerleri olarak kabul edilmektedir. Söz konusu tapınaklar arasında en önemli ve en görkemli olanlar Hemedân, Şûş ve Kengâver (harabeleri günümüze kadar gelmiştir) tapınaklarıdır.⁹⁷ Bu yapılar Husrev-i Pervîz dönemine ait olup Şirin'in yaşadığı binalar olarak nitelenmektedir. İran ve çevre ülkelerde bulunan Anahita tapınakları, genellikle yörenin suyu bol, büyük ırmaklarının kıyılarında inşa edilmiştir. Ermenistan bölgesi ve diğer bazı Asya ülkelerinde de Anahita adına ve tapınaklarına rastlanmakta olması, söz konusu tanrıçanın inananlarının yaşadığı bölgelerin dışında da ün kazandığını ifade etmektedir. IV. yüzyıldan itibaren Zerdüşî âteşkedeleri ve Anahita tapınakları, yerlerini İsevîlerin kiliselerine bırakmıştır. Eski İran kültüründe âdîne (cuma) günü Nâhîd'e özgüdür.⁹⁸

“Ey Spitama Zerdüşî! **Aredvisur** adındaki çeşme erkeklerin tenlerindeki tohumlarını, kadınların rahimlerindeki çocuklarını, annelerin göğsündeki sütü temizler.” *Avestâ/Vendîdâd*, Fergerd: VII, 16. “**Aredvisur** hanım yardıma yetişsin!”, *Avestâ*, Horde *Avestâ*, 4. “Bütün kadınların doğumunu kolaylaştıran, gerekli olduğunda bütün kadınların memelerine süt indiren odur.” *Avestâ/Âbân Yeşt*, Kerde: I, 2. “**Aredvisur Anahita** her zaman genç, güzel, alımlı, boylu boslu, mutlu, özgür, saygın ve soylu bir kız görünümünde, üzerinde çok değerli ve göz alan süslü elbiselerle görünür. Doğrusu ulu **Aredvisur Anahita**, her zaman âdeti olduğu üzere elinde

⁹⁵ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 417; Affî, *Esâtîrî*, s. 431; Âmûzgâr, *Târîh-i Esâtîrî-yi Îrân*, s. 23; Komisyon, *Târîh-i Îrân-i Bâstân*, I, 71; Şeyh Faraşî, *Anahita*, s. 18.

⁹⁶ Hinnells, John Russells, *Şinâht-i Esâtîr-i Îrân* (çev. Amûzgâr, Jâle-Tefezzulî, Ahmed), Tahran 1382 hş., s. 38-39.

⁹⁷ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 417; Affî, *Esâtîrî*, s. 431; Hinnells, *Şinâht-i Esâtîr-i Îrân*, s. 39.

⁹⁸ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 417.

bersem, kulaklarındaki dört köşeli altın küpeleriyle, nazik gerdanındaki güzel gerdanlığıyla görülür.” Avestâ/Âbân Yeşt, Kerde: 30, 126-127.

Anahita halk arasında çok sevilen bir tanrıça, belki de Mezopotamya’daki İhtar’ın bir şekliydi. Bazen el değmemiş, tertemiz bir bakire, bazen de büyük bir fahişeydi; suyun, döllemenin ve bereketin tanrıçasıydı.⁹⁹ Öte yandan Nâhîd, üçüncü felekte bulunan Zühre/Venus, Hârût ile Marût’u sınamak için güzel bir kadın görünümünde gönderilen güzeldir. Bazen sabah, bazen akşamları doğar. Fars edebiyatında güneş sisteminin en parlak yıldızlarından biri olarak kabul edilen Nâhîd, Zühre ile eş anlamlı olarak kullanılmakta, feleğin şarkıcısı, güzellikler sergileyen, süslenme ve bezenme simgesi olarak yansıtmakta, bazen de eski anlamlarını çağrıştıracak kelimelerle birlikte kullanılmaktadır.¹⁰⁰

Yunan tarihçileri Anahita’yı; Yunan iffet ve günahsızlık tanrısı Artemis¹⁰¹; Bizans tarihçileri de onu Diana diye adlandıırırlar.¹⁰² Arapların cahiliye dönemlerinde tapındıkları putlardan olan Uzzâ da, Nâhîd ile aynı özellikleri taşır. *Avestâ*’nın uzun yeştlilerinden, bu meleğe ayrılmış olan “Âbân Yeşt”, iki kısımdan oluşur. Bunlardan biri Nâhîd’in özellikleri ve övgüsüne, ikincisi de yıldızlara ayrılmıştır. İkinci bölümde; Dahhâk, Efrâsyâb, Cem, Hüşeng, Ferîdûn ve Gerşâsp gibi ünlü hükümdarlardan söz edilmektedir.¹⁰³

Fars edebiyatında Anahita ve Zühre adlarıyla da bilinen Nâhîd , özellikle Zühre adıyla birçok mazmûnda yer alır: “Zühre perverden: *güzelin yüzünü süslemek*”, “Zühre cebîn: *güzel yüz*”, “Zühre ruh: *sevgili*”, “Zühre-yi çengî: *şarkıcı Zühre*”, “Zühre had: *güzel yüz*”, “Zühre rûy: *güzel/parlak yüzlü*”, “Zühre simâ: *güzel yüz*”, “Zühre tâli: *talihli*”, “Zühre tarab: *mutlu*”, “Zühre likâ: *parlak yüzlü*”, “Zühre nevâ: *güzel sesli, iyi okuyan*”, “Nâhîd-i Çengî: *feleğin çalgıcısı Zühre*”, “Nâhîd-i işretzây: *feleğin çalgıcısı Nâhîd...*”¹⁰⁴

⁹⁹ Hacıoğlu, *Zerdüşt*, s. 12

¹⁰⁰ Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 417; *Luğatnâme*, “Zühre”, XXVII, 571; Enverî, *Sohen*, “Zühre”, V, 3916; “Nâhîd”, VIII, 7728.

¹⁰¹ Zeus’un kızı ve Apollon’un kızkardeşi olan Artemis/Diana, kardeşinden bir gün önce doğdu. Dünyaya gelir gelmez hemen kalktı ve Annesi Leto’ya kardeşi Apollon’u doğururken yardım etti. Fakat annesinin doğum sırasında çektiği acılar Artemis’in evlilikten nefret etmesine neden oldu. Bu yüzden o da kızkardeşi Athena gibi sonsuza dek evlenmemeye karar verdi ve babasından bunun için yardım aldı. Ondan yay ve hızlı uçan oklar ve yanan bir meşale istedi. Zeus, kızının tüm isteklerini yerine getirdi. O günden itibaren Artemis yay ve oklarla donatıldı. Ormanların ve dağların kraliçesi oldu. En büyük zevki vahşi hayvanları kovalamaktı. Artemis, gün battuktan sonra gökte dolaşan, solgun ışıklı ayın Tanrıçasıdır. Apollon gibi dünyayı aydınlatmakla görevlendirilmiş olan Artemis, tıpkı kardeşi gibi parlaktır. O da ışıklar saçarak, göklerde dolaşır. <http://www.angelfire.com>.

¹⁰² Dusthâh, *Avestâ*, II, 907; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 416, 417; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 128-129; Afifî, *Esâtîrî*, s. 430; Âmûzgâr, *Târîh-i Esâtîrî-yi Îrân*, s. 24; Komisyon, *Târîh-i Îrân-i Bâstân*, I, 71-72.

¹⁰³ Dusthâh, *Avestâ*, II, 907; Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 416, 417; Afifî, *Esâtîrî*, s. 430.

¹⁰⁴ *Luğatnâme*, “Zühre”, XVII, 572-573; Afifî, *Ferhengnâme*, II, 1292-1294, 2476.

Nâhîd, yıldıza dönüşmeden önce Babil’de yaşayan çok güzel ve alımlı bir kadındı. Hârût ve Marût, sınanmak için yeryüzüne gönderildiklerinde onun evine gitmiş ve onun güzelliğinin büyümesine kapılıp aldanarak günahlara dalmışlardır. Nâhîd, onlardan ism-i a’zâm’ı öğrenmiş, göklere yükselmiş ve Allah tarafından yıldıza dönüştürülmüştür.¹⁰⁵

Kutsal Yezdân’ın en güzel adlarına,
Işık saçan güneşe ve kara toprağa,
Tahta, taca, aya ve **Nâhîd**’e yemin;
Bakmadım kötü gözle size ben.

Firdevsî

Kükremiş bir aslan gibi, savaş anında,
Nâhîd’e benzer, eğlence gününde.

Firdevsî

Güvenme dünyaya ve varsa bir kadeh şarabın,
İç neşesiyle tatlı dillilerin ve **Zühre yanaklıların**.

Hâfız-i Şîrâzî

Talih yıldızımın zulmünden seher vakti gözüm,
Öylesine ağladı ki **Nâhîd** gördüğünde ay sandı.

Hâfız-i Şîrâzî

Hangi **Zühre yanaklı**, peçesini attı da,
Ateş, utanç terinden suya dönüşüverdi.

Sâib-i Tebrîzî

Yükseldi doğu tarafından **Nahîd**,
Karanlık madenden çıkan ışıltılı cevher gibi.

Pervîn-i İ’tisâmî

Anahita’nın, dört beyaz atın çektiği bir arabası vardır. Atları; bulut, yağmur, kar ve doludur. Göklerin en yüce katında yaşar. Her gölün her ırmağın ve her denizin kıyısında yüz pencere, bin sütunlu, dayalı döşeli çok süslü evi vardır. O, Ahura Mazda’nın emriyle göklerden, bulutların üstünden yağmur, kar ve dolu gönderir.¹⁰⁶

BİBLİYOGRAFYA

- Afîfî, Rahîm, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrân Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, Tahran 1374 hş.
Afîfî, Rahîm, *Ferhengnâme-yi Şi’ri*, Tahran 1372 hş. I-III.
Âmûzgâr, Jâle, *Târîh-i Esâtîrî-yi Îrân*, Tahran 1381 hş.
Berzger Hâlıkî, Muhammed Rızâ, *Şâh-i Nebât-i Hâfız*, Tahran 1382 hş.
Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru’l-bâkiye ‘ani’l-kurûni’l-hâliye*
(nşr. Eduard Sachau), Leipzig 1923.
Dâ’iretu’l-ma’ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1367 hş., I-XI.
Dihhudâ, Alî Ekber, *Luğatnâme-yi Dihhudâ*, Tahran 1346 hş. I-L.

¹⁰⁵ Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdolvahhâb, *Nihâyetu’l-ereb fî funûni’l-edeb* (www.alwaraq.com), s. 1567; Gölpinarlı, *Mesnevî ve Şerhi*, I, 187; Şemîsâ, Sîrûs, *Ferheng-i Telmihât*, Tahran 1375 hş., s. 317.

¹⁰⁶ Âmûzgâr, Târîh-i Esâtîrî-yi Îrân, s. 24; Curtis, Vesta Sarkhosh, *Ustûrehâ-yi Îrânî* (çev. Abbâs-i Muhbir), Tahran 1373 hş., s. 9.

- Dusthâh, Celîl, *Avestâ*, Tahran 1381 hş., I-II.
Encyclopaedia Iranica/EIr., Komisyon, New York 1985-2000, I-IX
 Enverî, Hasan, *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*, Tahran 1381 hş., I-VIII.
 Furûzanfer, Bediuzzamân, *Şerh-i Mesnevî-yi Şerîf*, Tahran 1381 hş. I-III.
 Gerdîzî, Ebu Sâ'îd Abdulhay, *Zeynu'l-ahbâr* (nşr. Abdulhayy-i Habîbî), Tahran 1363 hş.
 Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mesnevî ve Şerhi*, Ankara 2000, I-VI.
 Hacaloğlu, Haluk, *Zerdüşt "Ahura Mazda"*, İstanbul 1995.
 Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, İstanbul 1987.
 Harîrîyân, Mahmûd-Şehmirzâdî, Sâdik Melik-Âmûzgâr, Jâle-Mîr Saîdî, Nâdir, *Târih-i İrân-i Bâstân*, Tahran 1382 hş., I.
 Harîrîyân, Mahmûd-Şehmirzâdî, Sâdik Melik-Âmûzgâr, Jâle-Mîr Saîdî, Nâdir, *Târih-i İrân-i Bâstân*, Tahran 1382 hş.,
 Hinnells, John Russells, *Şinâht-i Esâtîr-i İrân* (çev. Amûzgâr, Jâle-Tefezzulî, Ahmed), Tahran 1382 hş.
 Hurremşâhî, Bahâuddîn, *Hâfiznâme*, Tahran 1372 hş., I-II.
 Kedkenî, Muhammed Rızâ Şefî'î, *Mantuku't-tayr-i 'Attâr*, Tahran 1383 hş.
 Kezzâzî, Mîr Celaluddîn, *Nâme-yi Bâstân*, Tahran 1381-1382 hş., I-III
 Mâzenderânî, Huseyn Şehîdî, *Ferheng-i Şâhnâme/Nâm-i Kesân ve Câyhâ*, Tahran 1377 hş.
 Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn, *Murûcu'z-zeheb ve ma'âdinu'l-cevher* (çev. Ebu'l-Kâsım-i Pâyende), Tahran 1374 hş., I-II.
 Mu'în, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1375 hş., I-VI.
 Muhammed Pâdişâh, *Ferheng-i Câmi-i Fârsî/Anendrac* (nşr. Muhammed-i Debîrsîyâkî), Tahran 1335 hş.
 Müsevî, Mustafâ, *Bijen u Menîje*, Tahran 1375 hş.
 Nuveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvahhâb, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb* (www.alwaraq.com).
 Oşîderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş.
 Pala, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2000.
 Pûrdâvûd, İbrâhîm, *Ferheng-i İrân-i Bâstân*, Tahran 1380 hş.
 Rezmecû, Huseyn, *Kalemrov-i Edebiyyât-i Hamâsi-yi İrân*, Tahran 1381 hş., I-II.
 Rosenberg, Donna, *Dünya Mitolojisi*, İstanbul 1998.
 Seccâdî, Seyyid Ca'fer, *Ferheng-i 'İrfânî*, Tahran 1350 hş.
 Şemîsâ, Sîrûs, *Ferheng-i İşârât-i Edebiyyât-i Farsî*, Tahran 1375 hş.
 Şemîsâ, Sîrûs, *Ferheng-i Telmîhât*, Tahran 1375 hş.
 Şeyh Faraşî, Ferhâd, *Anâhîtâ Der Bâverhâ-yi İrân-i Bâstân*, Tahran 1382 hş.
 Şükun, Ziya, *Ferheng-i Ziyâ*, İstanbul 1984.
The Encyclopaedia of Islam/El², Leiden, 1954.
 Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Ferheng-i Esâtîr ve İşârât-i Dâstânî der Edebiyyât-i Fârsî*, Tahran 1375 hş.
 Zemânî, Kerîm, *Şerh-i Câmi-i Mesnevî-yi Ma'nevî*, Tahran 1382 hş.
 Zumurrudî, Humeyrâ, *Nakd-i Tatbîkî-yi Edyân ve Esâtîr Der Şâhnâme-yi Firdevsî, Hamse-yi Nizâmî ve Mantku't-tayr*, Tahran 1382 hş.